

L'AGRICULTURA BAIXEMPORDANESA A MITJAN SEGLE XIX: PRODUCCIÓ AGRÀRIA I USOS DEL SÒL¹

ENRIC SAGUER I HOM
*Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Universitat de Girona*

El paisatge agrari –entès en termes físics– és una construcció humana fruit d'una activitat productiva –la pràctica de l'agricultura– a través de la qual s'imprimeix conscientment una determinada forma als espais naturals tot cercant l'adaptació dels objectius productius a les variades condicions del medi². Els elements que componen un paisatge agrari són múltiples i abasten des del tipus de poblament fins a la forma de les parcel·les, passant pel sistema hidrogràfic, el mode d'apropiació dels espais, les característiques de l'explotació ramadera i les formes d'aprofitament del sòl. En aquest article ens ocuparem d'un dels components del paisatge agrari de la comarca del Baix Empordà, concretament dels usos del sòl i de les principals línies productives que caracteritzaven l'agricultura baixempordanesa a mitjan segle XIX. La primera qüestió que tractarem serà la de la paralització del procés d'expansió de l'àrea conreada just després de les dècades centrals del segle, aspecte de gran interès tant per la seva precocitat en el context català i espanyol, com pel fet que revela un canvi en l'evolució del sector estretament relacionat amb una remarcable disminució de la pressió demogràfica. En segon lloc, a partir de la contrastació de fonts documentals de naturalesa diversa (amillaraments, estadístiques provincials, interrogatoris municipals i comptabilitats privades), realitzarem un intent de quantificar el pes dels diversos aprofitaments i la seva distribució geogràfica. I, finalment, plantejarem la qüestió de la intensificació de l'ús del sòl a través del retrocés del guaret blanc i la difusió de rotacions complexes, qüestió clau en l'avaluació de l'eficiència econòmica del sistema agrari baixempordanès.

1. L'ÀREA CONREADA: LA FI D'UNA EXPANSIÓ

Entre la primera meitat del segle XVIII i mitjan segle XIX va produir-se una progressiva ampliació de l'espai conreat baixempordanès. A partir de la comparació de ca-

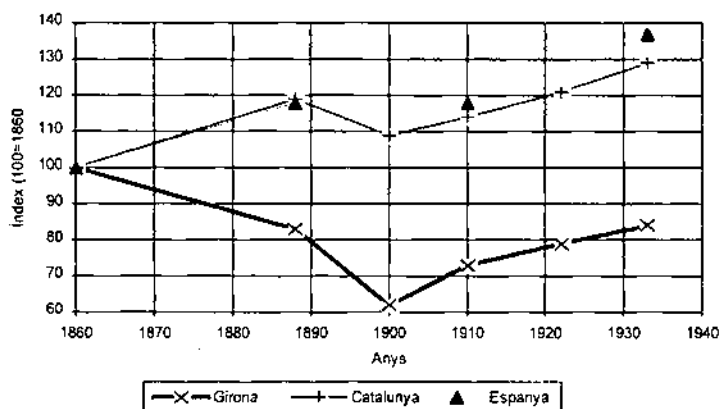
1 Aquest article forma part de la meua tesi doctoral en curs d'elaboració dirigida per Ramon Garrabou i Segura, i s'ha beneficiat d'un ajut concedit per la Fundació Jaume Bofill per a la realització d'aquella. Agraïxo a David Comas i a Josep Antoni Donaire haver-me facilitat la planilla digitalitzada dels límits municipals del Baix Empordà de mitjan segle XIX, i a Jaume Rufi haver-me proporcionat el llibre de comptes del masover del Mas Cancell.

2 Vegeu, al respecte, Emilio Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Roma-Bari, 1984, pàg. 29-31 i Piero Bevilacqua, *Tra Europa e Mediterraneo. L'organizzazione degli spazi e i sistemi agrari nell'Italia contemporanea* dins P. Bevilacqua (a cura di), *Storia dell'agricoltura italiana in età contemporanea. I. Spazi e paesaggi*, Venezia, 1989, pàg. 5-15

dastres de 1716 i amillaments de 1850-60 de sis municipis, Yvette Barbaza estima que en el litoral gironí la superfície agrícola va duplicar-se en el decurs d'aquest segle i mig³. Els dos grans protagonistes de l'expansió varen ser la vinya i l'olivera, tot i que l'àrea cerealícola també va créixer de manera significativa. Al costat de les roturacions de terrenys forestals o de pastura, els dessecaments d'estanys⁴ i closes –tot i el retrocés que va implicar la prohibició del conreu de l'arròs a partir de 1837– també van ser importants al llarg del període assenyalat, contribuint a aquest procés expansiu de les terres de conreu.

Aquest procés, que pot generalitzar-se amb més o menys matisos per a gran part de l'Empordà i de la regió de Girona⁵, va aturar-se, aproximadament, després de 1860. Almenys així ho suggereixen les dades provincials recollides per J. Pujol⁶ i el testimoni d'algun contemporani que transmet la impressió que s'havia arribat al límit de l'àrea conreada⁷. Malgrat la imatge esbiaixada que ens puguin donar, el cert és que les estadístiques sobre ús del sòl mai més no varen tornar a enregistrar un valor tan alt com el de 1860. Entorn d'aquesta data es clou, parafrasejant Marc Bloch, una de les grans etapes d'ocupació del sòl.

Gràfic 1 : Evolució comparada de la superfície conreada, 1860-1933

Font : PUJOL, 1988 i SANZ, 1985

3 Y. Barbaza, *El paisatge humà de la Costa Brava*, Barcelona, 1988, vol. I, pàg. 360 i ss. Sobre la magnitud i les característiques del creixement agrari del segle XVIII les referències fonamentals es troben a P.Vilar, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, 19863, vol. III, pàg. 181 i ss.

4 Vegeu J. Matas, *Els estanys eixuts*, Girona, 1986

5 Vegeu R. Congost, *Els propietaris i els altres*, Vic, 1990, pàg. 23-25 i R.Congost, *Presión demogràfica, relaciones de clase y producción agrícola en la región de Gerona (1768-1862)*, "Agricultura y Sociedad", n. 50, 1989, pàg. 155-185

6 J. Pujol, *Les transformacions del sector agrari català entre la crisi finisecular i la guerra civil*, Tesi Doctoral, UAB, 1988

7 "Es muy raro hallar en la Provincia tierras (de las que en cada Pueblo consideran de primera calidad) que no esten cultivadas, al paso que es muy común el cultivo de las de la más ínfima clase; así es y hay muy poca inútil aunque sea poco productiva; entre la cual (aunque poco) se encuentra uno que otro bosque que produce madera de construcción" (Enquesta sobre el Crèdit Rural, reproduïda per R. Congost, *Els propietaris i els altres. Anàlisi d'unes relacions d'explotació (la regió de Girona, 1768-1862)*, Tesi doctoral, UAB, 1988, pàg. 607).

Fins l'arribada de la fil·loxera, segurament, no va tractar-se tant d'un retrocés de l'àrea conreada com de la seva estabilització en termes globals. Malgrat que el contrast entre les estadístiques de 1860 i 1888 (vegeu el Gràfic 1) ens doni a entendre una reculada de gran magnitud, aquesta s'ha d'atribuir bàsicament a la mort de les vinyes a causa de la plaga fil·loxèrica que va estendre's entre 1879 i 1885⁸. Amb anterioritat a la fil·loxera sembla que caldria parlar d'una certa estabilitat. Això és el que permet deduir –amb totes les cauteles necessàries– el contrast entre els amillaraments dels anys 1850-64 i els de 1879-81 alguns municipis de la comarca (Taula 1). En general, la superfície conreada no va incrementar-se en el conjunt de la mostra. El fet que s'enregistri una caiguda important dels valors relatiu de la superfície conreada és degut més al perfeccionament dels instruments fiscals i a la disminució del percentatge de terres no declarades –terres, bàsicament, amb usos no agraris– que no pas a una reculada real del conreu. Tot i així, el detall dels diferents casos inclosos en la mostra de la Taula 1 ens posa de relleu l'existència de trajectòries prou divergents, que tendeixen a anul·lar-se a nivell agregat. Així, el cas de Begur o el de la Bisbal mostren –més enllà dels problemes d'ocultació– un retrocés important de la superfície conreada, en gran part atribuïble a la vinya⁹, mentre que en localitats com Ullastret, com a conseqüència d'una lenta i controvertida obra de dessecament de l'estany, l'àrea conreada va estendre's considerablement.

Taula 1 : Evolució de la superfície conreada entre 1850/60 i 1880 en una mostra de municipis baixempordanesos]

	Superfície conreada (Ha)		Superfície Total (Ha)		% Conreu		% ocultació	
	1850/60	1880	1850/60	1880	1850/60	1880	1850/60	1880
Begur	915	563	1393	1480	65,7	38,0	32,5	28,3
La Bisbal	726	586	873	1165	83,2	50,3	43,6	24,8
Monells	387	371	515	551	75,0	67,3	7,9	1,6
Mont-ras	499	511	894	1121	55,8	45,6	26,9	8,3
Serra	545	666	594	783	91,7	85,1	24,4	0,4
Ullastret	745	942	778	968	95,8	80,4	28,0	10,2
Verges	684	663	726	794	94,2	83,5	19,8	12,4
Total Mostra	4501	4302	5773	6862	78,0	62,7	29,4	16,0

Font : Amillaraments. Les dades de Mont-ras i de Begur (1881) han estat extretes de BARBAZA, 1986

L'estabilitat en termes agregats no exclou, per tant, un procés selectiu de recomposició dels usos del sòl a nivell comarcal. Alhora que es produïa l'abandonament del con-

8 Vegeu J. Iglesias, *La crisi agrària de 1879/1900: La fil·loxera a Catalunya*, Barcelona, 1968 i E. Sagner, *La fil·loxera i la crisi vitícola a les comarques gironines (1879-1900)*, "Revista de Girona", 136 (1989)

9 Aquesta reculada de la vinya pensem que s'ha d'explicar a causa de la plaga de l'oidium, que va afectar la viticultura catalana durant la dècada de 1850. Tot i això constatem certs desajustaments entre la cronologia de la plaga i el moment en què varen elaborar-se els amillaraments de Begur (1855) i la Bisbal (1860). Ens inclinem a pensar que aquests documents fiscals varen mostrar-se poc sensibles a recollir la realitat de l'abandonament de les vinyes durant i en els moments posteriors a la malura.

reu en determinades àrees marginals l'espai conreat s'estenia en altres municipis de la plana i del litoral del Baix Ter. En el primer procés hi incidiren decisivament tant els efectes de la plaga de l'*oidium tuckeri* —que va marcar un retrocés important de la vinya— com els estímuls per a l'explotació de l'alzina surera. El segon procés —l'avenç de l'àrea conreada— cal explicar-lo bàsicament pel drenatge i dessecament de terres inundades de forma temporal o permanent. Una porció important de la plana baixempordanesa està formada per territoris guanyats a l'aigua al llarg d'un procés històric dilatat. Aquest procés no sembla deturar-se a mitjan segle XIX, sinó que va continuar fins i tot amb nova embranzida com a conseqüència del nou marc legal (que facilitava el repartiment o l'alienació de terres anteriorment comunals) i de la difusió d'algunes innovacions tècniques —com la bomba d'aigua— que permetien un millor drenatge¹⁰.

En qualsevol cas, d'aquesta estabilitat o reculada de l'àrea conreada allò que més interessa destacar és la precocitat de la província de Girona, i del Baix Empordà en particular, respecte l'evolució seguida tant pel conjunt de Catalunya com per l'agregat estatal¹¹. El Gràfic 1, que abasta fins 1933, permet visualitzar aquesta divergència de trajectòries, en especial durant el segle XIX. En una etapa caracteritzada a nivell general per una intensa ampliació de la superfície agrària, la província de Girona va viure una fase d'estancament prou singular. Les dades demogràfiques també sembla que donen suport a la hipòtesi de la paralització del procés d'ampliació de l'àrea conreada. Entorn del 1860 no només s'havia arribat al sostre pel que fa a la densitat de població en els municipis rurals, sinó que s'havia iniciat una fase de forta reculada demogràfica. Entre els censos de 1857 i 1887 els municipis baixempordanesos amb menys de 2.000 habitants (criteri habitualment utilitzat per aïllar els municipis rurals) varen experimentar un retrocés més intens del que —en termes generals— varen patir durant els anys de la crisi agrària finisecular¹². Mentre en aquesta primera fase la taxa de creixement de la població va ser de -0,41% anual, entre 1887 i 1900 el ritme de pèrdues demogràfiques dels municipis rurals va atenuar-se fins una taxa de -0,18% anual. La disminució de la pressió demogràfica sobre la terra havia fet decreïxer l'interès per continuar roturant i, fins i tot, havia estimulat processos d'abandonament de terres marginals

Un altre símptoma d'aquesta frenada en el procés d'expansió agrària fou el retrocés experimentat pels establiments emfiteùtics com a fórmula de transmissió de la terra¹³.

10 Sobre el procés històric de dessecació i drenatge de terres i la importància de la difusió de la bomba d'aigua, vegeu David Grigg, *English agriculture. An historical perspective*, Oxford, 1989, pàg. 27-34. Sobre les relacions de les poblacions del Baix Ter amb l'aigua, en especial des de la perspectiva de les inundacions i els seus efectes, vegeu David Saurí Pujol, Ana Ribas Palom, Dolors Raset Pagès i Enric Sorribas Ribas, *Inundacions i societat al Baix Ter*, Girona, 1993

11 Sobre Catalunya vegeu J. Pujol, *op. cit.*; pel conjunt espanyol, R. Garrabou i J. Sanz, *La agricultura española durante el siglo XIX: ¿Inmovilismo o cambio?*, dins *Historia agraria de la España contemporánea. 2. Expansión y crisis (1850-1900)*, Barcelona, 1985, pàg. 96-107. Per una contrastació a nivell internacional, vegeu D. Grigg, *The transformation of agriculture in the West*, Oxford, 1992, pàg. 11-21

12 Segons les dades censals recopilades per J. Igesies, *Demografia històrica del Baix Empordà* dins *XX Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Sant Feliu de Guíxols, 1978, pàg. 32-33.

13 Desconeixem l'existència d'estudis sobre l'emfiteusi rústica pel període comprès entre la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX. Les dades que nosaltres hem recollit al respecte i la impressió extreta sobretot a partir de la consulta del Registre de la Propietat confirmen la idea d'una forta reculada d'aquesta fórmula que havia estat la base del procés d'ampliació de l'espai cultivat en el període anterior. Cal aclarir, però, que aquesta observació no és vàlida per a l'emfiteusi urbana (establiment de solars per edificar), que segurament va tenir major rellevància en relació als processos d'urbanització que tant en el món rural com en l'urbà varen continuar avançant. Igualment, en aquelles àrees que varen enregistrar una expansió de la viticultura durant les dècades de 1870 i 1880, la concessió de terres en emfiteusi va continuar essent una pràctica habitual.

Tot i que podien establir-se terres ja preparades pel conreu –i de fet, aquesta va ser una pràctica relativament freqüent durant la primera meitat del XIX– cal entendre les cessions emfitèutiques bàsicament com un instrument d'expansió de l'àrea conreada en la mesura que aquesta va ser una fórmula utilitzada pels possessors del domini útil per descarregar els costos de roturació, preparació del terreny i –si es tractava de vinya o oliveira– plantació sobre les classes treballadores. La coincidència en la cronologia revela fins a quin punt aquella expansió va estar vinculada a l'establiment de terres.

2.– L'ÚS DEL SÒL A MITJAN SEGLE XIX

A partir de la mostra d'amillaments de 27 localitats sintetitzada en l'apèndix podem fer algunes apreciacions sobre la importància de l'àrea conreada a mitjan segle XIX¹⁴. Segons aquesta mostra, que en termes d'extensió representa el 66% de la superfície comarcal, aproximadament la meitat del territori estava destinat a usos pròpiament agrícoles (51%). La resta era o bé superfície improductiva (camins, zones urbanes, rieres,...) o bé espais forestals i de pastura. Aquest és un element important a tenir en compte per evitar caure en la simplificació –que malgrat la seva evidència ha marcat els estudis d'història agrària– de considerar l'agricultura com l'única activitat econòmicament rellevant del món rural.

Certament aquesta superfície agrícola no es repartia de manera homogènia pel territori. Tot i els considerables buits que conté el Mapa 1, es pot comprovar com les àrees de conreu es distribuïen desigualment, seguint l'orografia del terreny. Podem distingir, a grans trets, tres àrees:

a/ La zona amb major dedicació agrària correspon als municipis de la plana interior baixempordanesa (Casavells, Ullastret, Parlavà, Serra, Verges, Vulpellac i Palau-sator), amb més del 80% del territori conreat.

b/ Una zona intermèdia, constituïda pels municipis litorals on, bé per la seva topografia més accidentada (Sant Feliu, Mont-ras, Palafrugell, Begur, etc.), bé per l'existència de zones d'aiguamolls o de dunes (Torroella¹⁵, Pals), la disponibilitat de sòl agrícola os-

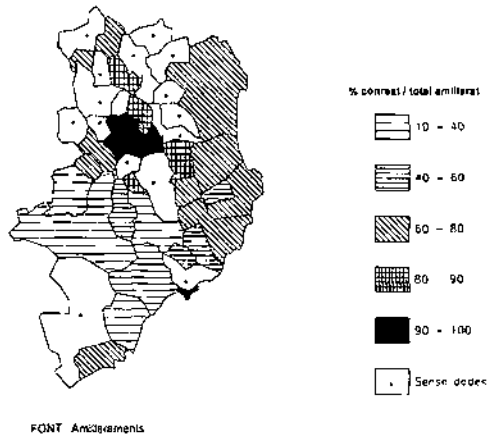
14 El grup de municipis estudiats cobreix una gran part de la comarca. L'extensió real de les 27 localitats de la mostra és de 46.062 hectàrees (460 km² dels 700 que té la comarca), de les quals els amillaments només en recullen 37.043. El percentatge mitjà d'ocultació és, per tant, de l'ordre del 19,6 %, amb un coeficient de variació del 194%, valor molt elevat i indicador de fortes desigualtats en la fiabilitat dels amillaments. Si distribuïm els amillaments de la mostra en freqüències segons l'ocultació detectada ens trobem amb 10 casos que presenten una diferència entre el total de superfície declarada i l'extensió real del municipi inferior al 10%. En aquests casos és incorrecte parlar d'ocultació, ja que aquest percentatge pot ser atribuït a àrees residencials, camins i rieres. De la resta, quatre presenten una diferència entre el 10 i el 20 %, sis entre el 20 i el 30 i 3 entre el 30 i el 35%. Només en dos casos s'ultrapassa la xifra del 40%: a Sant Feliu de Guíxols i a Torroella de Montgrí. En el terme municipal de Sant Feliu l'ocultació rau, especialment, en la superfície forestal, poc reflectida en l'amillament. L'elevada ocultació de Torroella es deu també a la minusvaloració dels espais forestals i de pastura, en particular, de l'enorme extensió de comunals de la muntanya del Montgrí. Donada la gran extensió del terme municipal de Torroella, la no inclusió dels terrenys comunals a l'amillament repercuteix fortament en el percentatge mig d'ocultació (20,6%). Si recalculéssim aquest sense tenir en compte el municipi de Torroella, el valor resultant és considerablement més baix (15,9%). En definitiva, doncs, considerem que tot i la disparitat pel que fa a la fiabilitat dels amillaments, en conjunt, la mostra té un grau elevat d'acceptació si atenem exclusivament a les extensions enregistrades.

15 Probablement el percentatge de terres conreades de Torroella estigui sobrevalorat pel fet que en l'amillament no s'enregistra l'extensa superfície comunal del municipi.

cil.lava entre el 60 i el 80%. En aquest mateix nivell hi trobem alguns municipis que voregen la plana (Colomers, Garrigoles, Monells, Corsà).

c/ Finalment, el tercer gran grup, amb menys del 60% de superfície conreada, correspon als municipis de l'àrea de les Gavarres i del massís de Begur. Alguns municipis d'aquesta àrea enregistraven uns valors realment baixos pel que feia a l'extensió del sòl agrícola. Cruilles, per exemple, només dedicava un 15% del seu territori a l'agricultura, i Fonteta un 20%. Probablement el municipi de Torroella també caldria incloure'l en aquest grup si es tingués en compte la superfície comunal del Montgrí.

MAPA 1 : IMPORTÀNCIA DE L'ÀREA CONREADA

Els espais no agrícoles ocupaven –segons les dades de la nostra mostra d'amillaments– entorn del 49 % de la comarca¹⁶. Al bosc li corresponia, aproximadament, el 25 % de la superfície total de la mostra i la resta eren bàsicament terrenys erms (22%). Només molt esporàdicament els amillaments revelen l'existència de pastures permanents (0,2%). Els terrenys improductius són un capítol incòmode, sobretot per la divergència de criteris utilitzats pels perits locals o les juntes pericials. En molts municipis (18 sobre 27) no es fa constar l'existència de terres improductives i, en els altres, el seu contingut és molt variable¹⁷. Pel que fa als terrenys forestals, alguns amillaments permeten un mínim de detall sobre la seva composició. Pel conjunt de la mostra examinada, els boscos de sureres eren els predominants. Quasi el 60% de la superfície forestal estava ocu-

16 Probablement el valor d'aquests espais estigui menysvalorat, atès que, a través del contrast entre diferents versions coetànies dels amillaments d'una localitat, hem pogut comprovar com sovint l'ocultació superficial afectava bàsicament les terres no conreades.

17 A Corçà, Vall-llobrega i Serra, l'ajuntament hi inclou l'extensió que –segons els seus propis càlculs– ocupen els camins i rieres. En la major part, però, no es fa referència a la superfície ocupada per la xarxa hidrogràfica i de comunicacions. En algunes ocasions els amillaments es refereixen a terrenys improductius de propietat privada. A Torroella de Montgrí, per exemple, s'enregistren 2 eres (0,3 Ha) i 2 peces salobres (8,7 Ha). En aquest cas és clar que l'amillament no deixa constància ni de la totalitat de les eres, ni de la totalitat de les terres salobres o sorrenques properes al mar, ni dels aiguamolls existents en el terme municipal. En conclusió, sota el terme *improductiu* s'hi inclouen terres de caràcter divers que en cap cas no constitueixen la relació completa d'aquelles que hipotèticament hi haurien d'incloure's.

pada –segons els amillaraments– per boscos on l'alzina surera, si més no, predominava. A mitjan segle XIX les Gavarres encara constituïen una enorme reserva per a la indústria tapera. Cap altra espècie forestal entre les detallades pels amillaraments no podia comparar-se amb la surera, en part perquè sovint els documents no detallaven el tipus de bosc de que es tractava¹⁸. A l'alzina només li corresponia el 4,3% de la superfície, el 3,4 % al pi, l'1,6% als arbres blancs i de riera, i el 2,4 % al conceptuat com a *bosque bajo*.

3. ELS APROFITAMENTS AGRÍCOLES

El Baix Empordà era, a mitjan segle XIX, una comarca bàsicament cerealícola. Quasi el 70% de la seva superfície agrària estava dedicada al conreu d'herbacis i, dins aquest grup, els cereals –ja fossin per al consum humà o per al consum animal– mantenien una hegemonia aclaparadora. Aquest extrem, però, no podem pas confirmar-lo a través de la mostra d'amillaraments que hem buidat, ja que aquesta font només ens permet una aproximació genèrica als usos del sòl. Més endavant tindrem l'ocasió de verificar el pes dels cereals dins el conjunt dels herbacis a partir d'altres fonts documentals. De moment en tindrem prou amb retenir que els herbacis eren, de lluny, els conreus predominants. I aquest predomini no ho era només en termes de superfície ocupada, sinó també en termes de producció¹⁹.

La vinya, amb el 21% de la superfície agrària, ocupava el segon lloc en el rànquing, però a molta distància dels herbacis. Mirant el Mapa 2 podem observar com la presència de la vinya era –a mitjan segle XIX– un fet comú arreu de la comarca. La major part dels municipis tenien una part del seu espai agrícola dedicat al conreu vitícola. Tot i que darrera aquesta presència generalitzada s'hi amagaven disparitats considerables.

– Un nombre reduït de municipis (dos dels vint-i-sis de la mostra) es caracteritzen per una situació de clara especialització vitícola. Eren els casos de Begur i de Sant Feliu de Guíxols. En aquest darrer, es donava una situació de monocultiu quasi absolut, amb el 91% de la superfície agrícola plantada de vinya. A Begur el percentatge era considerablement inferior (55%), però també indicador de l'especialització del municipi en aquest conreu arbustiu.

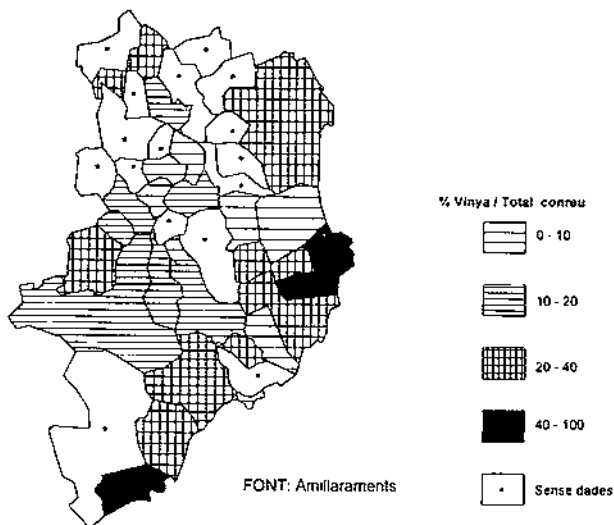
– Un segon grup de localitats estava format pels municipis de Castell d'Aro, Calonge, Palafrugell, Vall-llobrega, Colomers, Torroella, Regencós, Torrent, Sant Sadurní, Cruïlles i la Bisbal. A cap la vinya no era el conreu predominant, però tenia una certa importància i ocupava entre el 20 i el 40% de la superfície agrària. Tots ells –amb l'excepció de Colomers– presentaven com a característica comuna el fet de tenir una part del seu territori inclòs en un dels tres principals accidents orogràfics de la comarca (les Gavarres, el massís de Begur o el massís del Montgrí), característica compartida amb el grup anterior i que evoca la tradicional idea de la viticultura com a conreu de les àrees marginals. Una altra característica que agrupa una part d'aquestes localitats és la seva proximitat al litoral. Que el litoral fos la zona amb major extensió vitícola s'expli-

18 El 29 % de la superfície forestal està conceptuada genèricament com a *bosque, arbolado o monte alto*, sense cap altra especificació de detall.

19 Vegeu l'apartat 1.3. Aquest predomini cerealícola i, sobretot, blader era també característic de l'agricultura empordanesa en moments anteriors al que estem analitzant. Vegeu al respecte P. Gifre, *Una contribució a l'estudi de l'agricultura en el corregiment de Girona. Conreus i collites durant la segona meitat del segle XVIII*, dins *Catalunya a l'època de Carles III. Actes del Segon Congrés d'Història Moderna de Catalunya*, Barcelona, 1988, pàg. 535-547.

ca per les facilitats per a la comercialització del vi i per l'adequació de la vinya a l'alternança de l'activitat pesquera amb les feines de conreu.

MAPA 2 : IMPORTÀNCIA DE LA VINYA

– El tercer –i darrer– grup estava format per aquells municipis amb menys d'un 20% de vinya. Era el grup més nombrós (14 localitats) i incloïa tots els municipis de la plana, on les millors condicions per als conreus herbacis (especialment pel que fa al pendent) limitaven les oportunitats d'expansió de la vinya. Només en aquells terrenys més marginals on era poc viable el conreu cerealícol es va produir un avenç important d'aquest arbustiu.

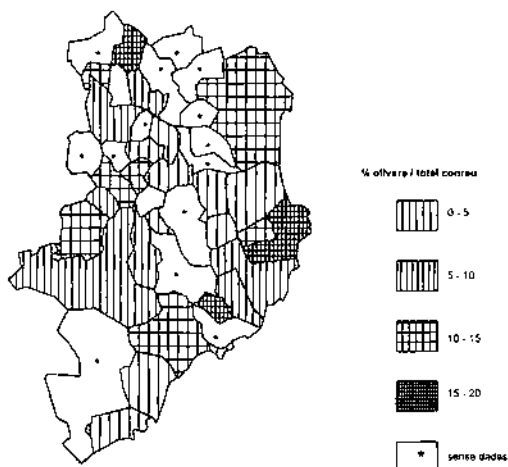
Si la vinya tenia, en el conjunt de la comarca, una importància secundària, l'olivera encara era menys important. Al Baix Empordà el conreu de l'olivera mai no va tenir el mateix pes que a l'Alt Empordà, on va existir una certa especialització local en aquesta planta arbòria. Una comparació entre les dades de producció d'una i altra comarca és prou eloqüent: mentre que el 1859 al Partit Judicial de la Bisbal la producció d'oli només era d'uns 10.400 hectolitres, al de Figueres s'arribava als 117.300²⁰. El mateix passava amb les superfícies. El Partit Judicial de Figueres tenia el 1888 unes 12.500 hectàrees d'olivera, el de la Bisbal només enregistrava 2.500 hectàrees²¹. En el conjunt del Baix Empordà l'olivera representava només el 8% de la superfície conreada, i es repartia de manera molt més equilibrada que la vinya entre la major part dels municipis. Cap localitat no ultrapassava el 20% de superfície olivarera i només en tres municipis el seu conreu era inexistent (Palamós, Serra i Sant Feliu). En les dècades centrals del segle XIX el conreu de l'olivera tenia alguna importància a la zona més septentrional de la comarca (Torroella, Colomers, Garrigoles, etc.), en alguns municipis de la zona de les Gavarres (Calonge, Sant Sadurní, Corçà, Casavells, Vall-llobrega) i en el massís de Be-

20 P. Martínez Quintanilla, *La provincia de Gerona. Datos estadísticos*, Girona, 1865, pàg. 297

21 Junta Consultiva Agronómica, *Avance estadístico sobre el cultivo cereal y de leguminosas en España*, Madrid, 1891, pàg. 8. Les xifres sobre extensió de l'olivera semblen plausibles i, com a mínim, concorden amb la projecció que he realitzat a partir de la mostra d'amillaraments.

gur (Begur i Regencós). En aquestes zones, el percentatge que significava l'olivera sobre l'àrea de conreu oscil·lava entre el 10 i el 20 %. Pel que fa a la resta de la comarca, tot i mancar-nos moltes informacions, sembla que els altres municipis de l'àrea de les Gavarres destinaven entre el 5 i el 10 % de la seva superfície agrícola a l'olivera mentre que les localitats del marge dret del Ter i alguns municipis del litoral (Sant Feliu i Palamós) eren les zones amb menor dedicació relativa a aquest conreu. En qualsevol cas no sembla que ni localment pugui parlar-se d'especialització olivarera.

MAPA 3 : IMPORTÀNCIA DE L'OLIVERA

FONT. Amillaments

Finalment ens referirem al regadiu. A mitjan segle XIX les terres regades eren pràcticament irrellevants. Tot just arribava a l'1% del total de superfície agrària –segons les dades obtingudes de la mostra– i la seva distribució era molt desigual. Només en 9 dels 27 amillaments consta clarament l'existència de parcel·les de regadiu. I encara, en alguns casos (Begur, Palamós), l'extensió regada era francament ridícula. Allà on realment tenia importància el regadiu era a Verges, amb quasi el 16% de la superfície agrícola. En la resta de localitats no superava el 3% (Colomers, la Bisbal, Palafrugell, Palau-sator, Calonge i Sant Feliu). En alguns casos la documentació ens informa de l'existència d'una certa extensió d'horta (*hortaliza y legumbre*) sense especificar explícitament si es tracta de regadiu. En altres ocasions es distingeix entre l'horta de regadiu i la de secà (Begur, Palamós). Davant la possibilitat de magnificar l'extensió regada hem optat per considerar –genèricament– que només es tractava de terres irrigades quan el document ho explicitava, tot i que això pugui provocar alguns errors, especialment a Torroella de Montgrí, on, de les quasi 15 hectàrees d'horta sabem que n'hi havia una part, difícilment determinable, de regadiu.

L'àrea irrigada havia avançat considerablement al llarg del segle XVIII, en estreta vinculació a l'expansió del conreu de l'arròs. Durant el mateix període també va expandir-se lleugerament la superfície d'horta de regadiu, expansió constatada per Pierre Vilar a través del ritme de concessions d'aigua, sovint per a petits horts d'escala familiar²².

22 P. Vilar, *op.cit.*, vol. III, pàg. 259 i ss.

Però l'impuls decisiu va venir de l'arròs. Per això la prohibició del seu conreu a partir de 1837 –prohibició que posava fi al secular conflicte que oposava la Universitat i gran part de la població de Torroella i Pals contra els grans propietaris arrossers²³– va provocar un retrocés molt important –tot i que difícilment quantificable– del regadiu. Per entendre aquest retrocés cal tenir present que, amb algunes notables excepcions, l'arròs havia ocupat terres pantanoses i amb elevats índexs de salinitat²⁴, terres que difícilment podien ser aprofitades per altres tipus de conreu.

La principal àrea de regadiu la constituïa el curs baix del Ter, des de Colomers i Verges al mar. Aquesta zona es beneficiava de l'existència de canals que desviaven les aigües fluvials amb l'objectiu d'obtenir la força motriu necessària per als molins fariners²⁵. L'existència d'aquests recs era clau ja que, a mitjan segle XIX l'aprofitament d'aigües subterrànies tenia una importància insignificant²⁶. Els canals més importants²⁷ no eren pas de nova construcció, sinó que havien estat construïts segles enrera i havien estat la base de l'expansió arrossera del segle XVIII. Malgrat l'existència d'aquesta important infraestructura cal tenir en compte, però, que el seu aprofitament agrícola era de poca importància abans de la dècada de 1860. Segons el diccionari de Madoz –molt marcat pel clima antifeudal de la revolució liberal– els propietaris d'aquests canals i les seves aigües, tots de la vella noblesa catalana, havien obstaculitzat el desenvolupament dels conreus de regadiu, alhora que amb les modificacions del curs fluvial havien incrementat el risc i la freqüència d'inundacions²⁸ :

“El caudaloso r. Ter, entra en el part., viniendo de Gerona; baña los term. de Foixá, Ultramort, Canet de Verges, San Hiscle de Ampurdá, Serra, Gualta y Torroella de Montgrí, cuyas llanuras y otras inmediatas podrian regarse con facilidad, si no opusiesen inconvenientes y obstáculos, de muchos años á esta parte los que se titulan Sres. de las aguas, dueños de varios molinos que existen en ambas orillas, apropiándose las y aprovechándolas esclusivamente, por medio de represas que, construidas en medio del

23 J. Surroca, *El conreu de l'arròs a l'Empordà durant el segle XVIII*, “Estudis d'Història Agrària”, 2 (1979), pàg. 73-94

24 Y. Barbaza, *op. cit.*, vol I, pàg. 172; J. Radresa Casanovas, *L'agricultura torroellenca d'ara fa cent anys. Aparició de la fil·loxera*, “Llibre de la Festa Major de Torroella de Montgrí”, 1980

25 Les grans obres de conducció d'aigües estaven sempre associades a les necessitats dels molins fariners. Aquestes infraestructures no eren exclusives de la zona del Baix Ter, sinó també de les Gavarres, on existien construccions realment impressionants. Un exemple és el molí d'en Frigola, al cor de les Gavarres (Sant Sadurní de l'Heura), que s'aprofita no només de les aigües del Daró, sinó també de les de la riera de Cantagalls. Aquestes últimes les conduïx fins a la bassa del molí a través d'un sorprenent aqüeducte que passa per damunt del mateix Daró.

26 Vegeu J. Pujol, *op. cit.*, pàg. 287-310

27 Aquests canals eren: (1) El rec de Sentmenat, canal del molí o sèquia del molí de Jafre, que neix a la resclosa de Colomers i desvia part de les aigües del Ter cap als molins de Jafre, Verges, Bellcaire, i l'Escala, on mor. La propietat d'aquest canal i les seves aigües estava a les mans del Marquès de Sentmenat, propietari també dels tres primers molins i del mas Estany de Bellcaire. (2) El rec del molí de Pals, que també prenia l'aigua del Ter, a l'alçada de Serra de Daró, passava per Gualta i la conduïa cap a Pals. La possessió de les aigües d'aquest rec estava en mans del comte de Peralada, el qual era, alhora, propietari dels molins de Gualta i de Pals. I (3) el rec que arrencava d'Ullà i anava a Torroella de Montgrí pel marge esquerra del Ter, controlat pel comte de Solterra. Vegeu J. Surroca, *op. cit.*, pàg. 77

28 Com a testimoni de les inundacions atribuïdes a les represes que conduïen l'aigua del Ter o del Daró a aquests canals vegeu també la intervenció d'Albert de Quintana en els debats de l'Exposició Agrícola de Figueres de 1863 (*Crónica de la Exposición y Concurso Agrícolas de Figueras*, “Revista de Agricultura Práctica”, XII (1863), pàg. 243)

álveo, hacen subir la madre ó cauce del r., en term. de ocasionar frecuentes inundaciones, y con ellas los perjuicios que son consiguientes en las tierras inundadas, en las cuales depositan las corrientes las arenas que tras sí arrastran, y han convertido una buena parte de terreno feraz, en un verdadero arenal infructífero”²⁹.

Altres testimonis ratifiquen aquesta situació de bloqueig a l'augment de l'àrea irrigada. La Junta d'Agricultura de la província, en un informe adreçat al governador civil sobre les obres de regadiu s'expressava en uns termes similars i es feia ressò de les tensions existents entre les poblacions i els propietaris dels recs:

“El Ter (...) se presta admirablemente á una empresa de riego importante, pues el aprovechamiento de sus aguas bastaria á beneficiar de 25 á 40 mil fanegas de terrenos, hoy día de reducido beneficio y esquilgadas por haber sido prohibido como insalubre el cultivo del arroz. Sus aguas fecundantes son hoy día unicamente utilizadas como motoras de algunos pocos molinos, cuyos dueños adquirieron este su aprovechamiento del Real Patrimonio (...). Una lucha viva y constante ha existido y permanece mas tenaz que nunca entre dichos dueños de las aguas y los Ayuntamientos y los particulares, no tan solo por las privaciones que sufren por no poder beneficiar las aguas, si que tambien por los inmensos perjuicios que experimentan y los riesgos á que de continuo les exponen las inundaciones de mas á mas perjudiciales y amenazadoras con motivo de seguir alzando los azudes ó represas de las aguas los dueños de los molinos á medida que se eleva el fondo del álveo del río”³⁰

Aquesta situació va començar a desbloquejar-se durant la dècada de 1860. Fou a principis d'aquesta dècada quan l'Ajuntament de Torroella i el marquès de Sentmenat varen signar un conveni per construir una sèquia que havia de dur aigua del rec d'Ullà a Torroella per irrigar una zona d'horta i, també, pel consum públic³¹. És també el moment en què, enmig de la documentació patrimonial dels Sentmenat, apareixen referències als ingressos obtinguts pels horts regats amb les aigües del rec. Segons una *Inscripción de riegos* del 1868³² que no esmenta les terres de Verges on es concentrava la major part del regadiu, les aigües d'aquest canal s'utilitzaven per irrigar 252 hectàrees (Taula 2).

29 P. Madoz, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1847, veu Bisbal

30 Junta de Agricultura, 1851 : 71-72. Vegeu també M. de F., *Del riego en el Ampurdán*, “La Granja”, 1850, pàg. 73-84

31 A.H.G., fons notarial, Francisco Bataller, llibre 549, 3 gener 1860. El conveni signat entre l'apoderat del Marquès de Sentmenat i l'alcalde de Torroella (Miquel Quintana i Badia, que estava interessat personalment en el projecte atès que la sèquia havia de passar per les seves terres) obligava l'ajuntament de la localitat a construir en el termini de dos anys una sèquia (amb tots els ponts, comportes i desguassos necessaris, així com una font i safareig públics) des del punt on desguassava el regadiu d'Ullà (rec Madral) fins a la vila. Aquestes obres varen licitar-se públicament amb un pressupost global d'uns 62.200 rals, assumits íntegrament per l'ajuntament torroellenc. El conveni signat establia que al marquès li corresponia el producte de les 100 primeres vessanes de terra irrigada (a raó de 16 rals/vessana) i a l'ajuntament el producte de les restants, en concepte de reemborsament de la inversió realitzada. Tot i que, de moment, no tenim referències sobre la magnitud de l'àrea regada amb aquestes aigües, sí que ens queda constància del grau d'intervenció del marquès en la seva gestió, fins al punt que era ell i només ell qui podia concedir l'aigua per als regants (limitant així la capacitat de l'ajuntament per recuperar el capital invertit en la construcció de la sèquia).

32 A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 38.

Taula 2 : Terres regades pel canal dels Sentmenat

	HORTA	CAMP	PRAT
COLOMERS	10,5		
JAFRE	13,3	14,0	
LA TALLADA	1,8	48,6	2,6
MARENYÀ	3,7		
BELLCAIRE		77,4	14,2
ULLÀ	9,2		
TOR	5,2	5,9	
ALBONS	0,4	10,7	8,3
VILADAMAT	4,4		
L'ESCALA	10,9		10,9
TOTAL	59,4	156,6	36

Font: A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Inscripció de riegos, 1868

En conclusió, doncs, a mitjan segle XIX ens trobem amb una agricultura baixempordanesa caracteritzada pel predomini dels conreus herbacis de secà, amb la presència generalitzada de la vinya i l'olivera. No és, però, una agricultura homogènia. La diversitat local –amb algunes zones d'especialització vitícola, amb altres zones d'important extensió del regadiu i, finalment, amb àrees de poca dedicació agrària– confegeixen un paisatge agrari prou complex i variat.

4. ELS CONREUS HERBACIS³³

Les informacions extretes dels amillaments són útils per distingir els principals usos del sòl, però no permeten analitzar la varietat de conreus inclosos sota el concepte de terra campà o conreu de secà. Per tal de copsar les diverses produccions herbàcies ens cal recórrer a altres fonts documentals, majoritàriament referides a la producció més que a les superfícies. En primera instància disposem d'algunes xifres de producció desglossades per partits judicials reproduïdes per Martínez Quintanilla (1865). Aquestes xifres procedeixen de les estadístiques elaborades arrel de la constitució de la *Comisión de Estadística General del Reino* (R.O. 3 novembre 1856) i mai no varen arribar a ser publicades de forma oficial a causa de l'escàs marge de confiança que la mateixa *Comisión* els va atorgar³⁴. Martínez Quintanilla, que va utilitzar les dades corresponents a la collita de 1859, advertia que l'enquesta realitzada per la *Comisión* “dió tan desfavorable resultado, que no se creyó digno de publicarse”³⁵. Però, malgrat tot, les va utilitzar i rectificar amb l'objectiu d'obtenir una certa aproximació a la realitat agrària³⁶.

33 Sota la denominació de conreu herbaci hi agrupem totes aquelles espècies vegetals habitualment conreades a la terra campà.

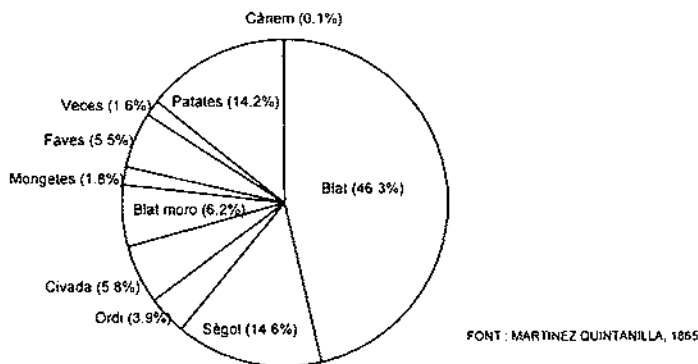
34 Sobre la constitució de la *Comisión* –que a partir de 1861 va convertir-se en Junta General de Estadística–, els seus treballs i l'escassa fiabilitat dels resultats de les seves enquestes, vegeu les memòries generades per la pròpia institució (Dirección General de Estadística, *Memoria elevada al Sr. Presidente del Consejo de Ministros por la Dirección General de Estadística sobre los trabajos ejecutados por la misma*, Madrid, 1870, pàg. 354-358) i, sobretot, el treball de J. Pro, *Estado, geometría y propiedad. Los orígenes del catastro en España (1715-1941)*, Madrid, 1992, pàg. 99 i ss.

35 P. Martínez Quintanilla, *op. cit.*, pàg. 296

36 “... nosotros, deseosos de que nuestros lectores formen idea de la importancia de las principales cosechas de la provincia, nos vamos á atrever a fijarlas aproximadamente, y nada mas que aproximadamente, teniendo á la vista los datos oficiales; los que nosotros mismos hemos adquirido en determinadas localidades y las noticias que nos han suministrado personas celosas y aficionadas á esta clase de trabajos” (P. Martínez Quintanilla, *op. cit.*; 296.)

Anys més tard, Narcís Heras de Puig, aleshores Comissari Provincial d'Agricultura, expressava els seus dubtes sobre la fiabilitat de les xifres de Martínez Quintanilla en un informe oficial adreçat a la D.G. de Obras Públicas, Comercio y Minas³⁷. Però, per sorpresa nostra, la seva crítica no es basava pas en la infravaloració de les collites, sinó en la seva sobrevaloració. Heras de Puig afirmava que les dades de Martínez Quintanilla estaven inflades, exagerades, en especial les referides al sègol i al blat de moro³⁸. També cal tenir present, abans d'emprendre les xifres concretes, que les dades de producció de Martínez Quintanilla es refereixen a un sol any (la collita de 1859), que les oscil·lacions de la producció agrària eren molt brusques i que, per tant, les dades d'una sola collita són poc representatives. Ni tan sols les diferències relatives entre els diversos conreus estan exemptes d'un elevat marge d'ambigüitat. Pel que fa a la collita de 1859 sembla que, per les referències que en tenim, va ser un any de bona collita i, puntualment, fins i tot excepcional³⁹. Finalment, un darrer inconvenient que tenen les dades d'aquest autor és el limitat nombre de conreus que recull. No hi figuren ni alguns cereals menors, com la melca o el mill, ni gran part de les plantes lleguminoses conreades a la comarca, ni altres produccions marginals com els naps o el cànem. Aquesta llacuna afecta sobretot els conreus no cerealícoles, tots ells conreus menors i potser d'escassa entitat, però l'absència dels quals segurament ens dona una imatge que sobrevalora en alguna mesura la importància dels cereals.

Gràfic 1 : Estructura de la producció herbàcia del Partit Judicial de la Bisbal, 1859⁴⁰

37 N. Heras de Puig, *Producción y consumo de cereales en la provincia de Gerona*, "Revista de Gerona", (1879), pàg. 470

38 "Yo conceptúo dos cálculos del Sr. Quintanilla algo exagerados y lo son evidentemente en gran manera en lo que se refiere al centeno y al maíz; pues apenas se siembra en cantidad apreciable sino en la Cerdaña y el valle de Ribas y en cuanto al maíz no debe perderse de vista que es una planta de verano y que en los de sequí, que en esta provincia son los más, la cosecha de maíz queda reducida a los terrenos de regadío que son comparativamente de corta superficie" (N. Heras de Puig, *op. cit.*, pàg. 479)

39 Hem fet una cata en diverses comptabilitats patrimonials i en totes hem observat que la collita del 1859 té un índex superior a la mitjana del període 1840-1864, confirmant la impressió d'un any de bona collita. Al mas Coloma l'índex corresponent al 1859 és de 114, valor que només és sobrepassat clarament en 3 moments al llarg del període 1841-1864. El mas Sabater registra un índex més modest (107), però continua essent superior a la mitjana. Les referències a aquestes comptabilitats les trobareu *infra*, en aquest mateix apartat.

40 Ens ha calgut reduir a una única unitat les diverses unitats de pes i de mesura utilitzades per Martínez Quintanilla. Per a les equivalències entre capacitat i pes hem utilitzat, en primera instància, les que ens proporciona un *Interrogatorio* de 1857 de Casavells (A.H.C. la Bisbal, fons Casavells, I.4) i les hem verificat i completat amb les donades per G.C. (1910 : 102). En el cas de les veces, donat que -ata per ara- no hem trobat cap referència al seu equivalent en pes, hem aplicat provisionalment el mateix factor de conversió que a les faves. Malgrat haver pogut cometre un error, aquest és d'escassa magnitud, atesa la poca importància del conreu de les veces.

Tenint presents totes aquestes prevencions, podem passar a comentar les xifres de Martínez Quintanilla. La primera constatació important és el pes del blat dins el conjunt de conreus considerats. El blat significava el 46 % de la producció total⁴¹ i el 55 % de la producció cerealícola. En conjunt, els cereals abastaven quasi el 77% de les produccions. Si les dades són versemblants ens trobem, doncs, davant d'una comarca cerealícola i bàsicament bladera. El segon cereal en importància era el sègol, amb el 14,6% sobre la producció total. Aquest és, però, el cas més problemàtic. Probablement –com ja havia indicat Heras de Puig– la importància del sègol estigui sobrevalorada. En les exploracions realitzades en diverses comptabilitats patrimonials no hi hem trobat cap rastre d'aquest conreu, i l'única possibilitat és que fos conreat com a mestall, és a dir, barrejat amb blat⁴². Aquesta podria ser una de les interpretacions plausibles –la més benèvola– de les xifres que Martínez Quintanilla dona sobre la producció de sègol. L'altra lectura possible és la de l'exageració. El tercer lloc entre els cereals l'ocupava el blat de moro, les xifres del qual també estarien inflades a parer d'Heras de Puig. En aquest cas, però, com tindrem ocasió de comprovar, des de les darreries del segle XVIII s'havia anat produint un procés de difusió d'aquest conreu, i això permet tenir més confiança en les xifres proposades. Molt a prop del blat de moro se situava la civada, amb quasi un 6% sobre la producció total i, finalment, l'ordi, amb el 4%. Aquest darrer conreu, segons el testimoni de Francisco Sala, director de la Granja-escola de Fortianell, es trobava en un moment de retrocés en favor, bàsicament, de la civada:

“El cultivo de la cebada ha disminuido considerablemente y solo se siembra para el pago de los censos y en las tierras que producirían poquísimos sembrados de otro grano. Las avenas han reemplazado las cebadas, y en esto hay gran ventaja”⁴³

Els llegums tenien una modesta representació en el si de l'agricultura baixempordanesa, abastant només el 9% del conjunt de les produccions herbàcies. Les dades sobre els llegums són, però, problemàtiques ja que Martínez Quintanilla només ens informa sobre tres espècies (les faves –la lleguminosa més important durant segle XIX– les mongetes i les veves) quan el nombre d'espècies lleguminoses conreades a la comarca era força superior. Deixant de banda les lleguminoses farratgeres de prat (esparcet, userda, trèvols) tenim nombroses referències del conreu –almenys a nivell local– d'altres espècies. El cigró (o ciuró), la llavor del qual era aprofitada per a l'alimentació humana i les fulles i tiges per a l'alimentació animal, sabem que almenys era conreat a Palafrugell⁴⁴, a Palamós⁴⁵ i a Regencós⁴⁶. Els cigrons també havien estat conreats durant la dècada de 1820 a Serra de Daró, als masos Sabater i Coloma, tot i que posteriorment va abandonar-se el seu conreu⁴⁷. En aquests mateixos masos es conreava el favó (*faba equina*), una varietat de fava més petita que les ordinàries que era utilitzada per alimentar el bestiar de càrrega. Altres espècies sobre les quals tenim referències són els tramussos o llobins (Casavells i Palafrugell), els

41 Ens referim, evidentment, a la producció total dels productes englobats en l'estadística.

42 A l'Empordà el mestall era, bàsicament, una barreja de sègol i blat (Vegeu F. Sala, *Calendario*, “La Granja”, 1851, pàg. 185). No hi ha referències a altres tipus de mesclades. En les comarques on existien mestalls diferents, n'ha quedat rastre en el llenguatge. A la Segarra i l'Urgell, per exemple, la documentació no fa tanta referència al nom genèric (mestall o *mescladís*) com a les denominacions concretes de cadascun dels mestalls (pisanós, ordiós, segolós,...)

43 F. Sala, *op. cit.*, pàg. 187

44 A.M. Palafrugell, III.2, *Interrogatorio* de 1858

45 A.M. Palamós, lligall 908, esborrany de l'*Interrogatorio* de 1858

46 A.H.C. la Bisbal, fons Regencós, lligall 34, esborrany de l'*Interrogatorio* de 1858

47 *Quadern de varias notas relativas al patrimonio de Joseph Grassó y Coloma*,

pèsols (Palafrugell), els caragirats⁴⁸ (Castell d'Empordà⁴⁹) i els tapissots (Palamós⁵⁰).

Potser allò més interessant de les dades de Martínez Quintanilla és la importància de la producció de patates, amb el 14% sobre el total de les produccions herbàcies. Cal anar amb compte, però, amb aquest valor perquè, donada l'elevada productivitat per unitat de superfície de la patata, la seva importància en termes d'extensió (% sobre la superfície conreada o sobre la superfície d'herbàcies) era força menor. Tot i així, la patata continua revelant-se com un conreu important que —a mitjan segle XIX— depassava el miler d'hectàrees en el conjunt de la comarca (el conreu de la patata significava entorn el 3% de la superfície conreada i el 5% de la superfície d'herbàcies).

En conclusió, la imatge obtinguda de les xifres de Martínez Quintanilla ens dibuixa una comarca bàsicament abocada a la producció herbàcia per a l'alimentació humana. Les principals produccions eren els cereals panificables (blat i sègol) i les patates. En posició molt secundària restaven les lleguminoses (majoritàriament destinades a l'alimentació animal) i els cereals no utilitzats en la dieta humana (blat de moro⁵¹, ordí i civada). Els problemes que hem anat posant sistemàticament de relleu ens obliguen a contrastar aquesta imatge amb informacions procedents d'altres fonts documentals. Ens cal poder verificar o contradir la idea d'una comarca abocada a produir cereals i contrastar-la amb la imatge de comarca deficitària en cereals panificables transmesa pels contemporanis. La manera de procedir a continuació serà doble: d'una banda utilitzarem alguns interrogatoris municipals, realitzats per ordre governativa i base de les projeccions provincials publicades pels enginyers agrònoms; i d'altra banda, contrastarem aquestes informacions amb comptabilitats privades d'explotacions concretes. Tot i que aquesta doble forma de procedir no ens resol tots els problemes de caracterització de l'estructura agrària baixempordanesa —sobretot pel caràcter local i puntual de les informacions—, sí que ens proporciona un punt de referència per a reflexionar-hi.

Disposem dels *Interrogatoris* de 1858 per a quatre localitats de la comarca: Regencós, Palamós, Casavells i Palafrugell. Per problemes diversos, els dos primers només podem utilitzar-los puntualment i, en conseqüència, ens centrarem en els de Palafrugell i Casavells. Les dades d'aquests interrogatoris no neguen, *grosso modo*, la imatge d'una comarca on la producció de cereals panificables i de patates per a l'alimentació humana tenia una importància cabdal, però sí que la matisen, deixant més espai a la producció per a l'alimentació animal. Això és particularment vàlid en el cas de Palafrugell, on els cereals panificables (blat i mestall) i les patates ocupaven el 63% de la superfície destinada a herbàcies, deixant un marge important a altres conreus. Dins aquests destacava una més gran varietat de lleguminoses, que a Palafrugell arribaven a ocupar el 19% de la terra campa. Tot i que una part de la producció de lleguminoses (en especial la de pèsols, mongetes i cigrons) pogués destinar-se a l'alimentació humana, el gruix més important es reservava per al bestiar i, en qualsevol cas, les xifres podien equilibrar-se si tenim en compte que una part de la collita de patates —que hem considerat íntegrament utilitzades pel consum humà— servia per a l'alimentació de porcs.

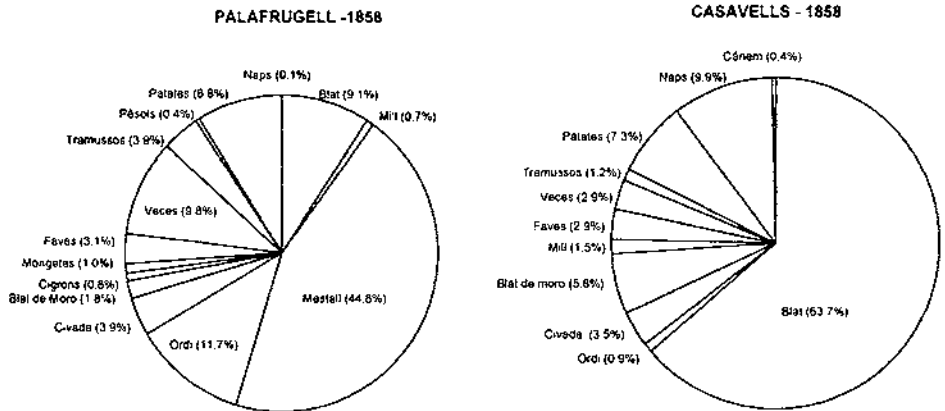
48 Els caragirats també són coneguts amb el nom de fesolets. És una lleguminosa que exigeix sòls llimosos o arenosos i és molt sensible a les glaçades. Tant les llavors com la planta eren utilitzades per a l'alimentació del bestiar.

49 Un *Estado...* de les collites de Castell d'Empordà de 1829 i 1830 posa en evidència la importància local d'aquesta lleguminosa quan afirma que "*las almortas, garbanzos, judías, guisantes y lentejas lo han suplido los frisoles vulgo caragirats*". En aquestes dues collites el pes dels caragirats era de l'ordre del 50% de les lleguminoses (A.H.C. la Bisbal, fons Castell d'Empordà, XIV.1)

50 A.M.Palamós, lligall 908, Esberrany interrogatori 1-IX-1834.

51 A la província de Girona el blat de moro no era una gramínia apreciada per a l'alimentació humana i la seva producció la consumia íntegrament el bestiar, en especial l'aviram.

Gràfic 2 : Distribució dels conreus herbacis (segons l'extensió ocupada)

Font: A.H. Palafrugell, III.2; A.H.C. la Bisbal, fons Casavells, XIV. 1

La presència de lleguminoses ha estat utilitzada sovint com un indicador del canvi agrari, en la mesura que aquestes plantes afavoreixen la fixació de nitrogen atmosfèric al sòl, contribueixen a restablir-ne els nivells de fertilitat i permeten un ús més intensiu de la terra amb rotacions complexes que eliminen el guaret blanc⁵². Les informacions sobre la difusió de lleguminoses són, però, força decebedores. Certament el conreu dels llegums estava prou estès, però sempre de forma marginal. Palafrugell, en aquest sentit, era un cas excepcional, amb quasi una cinquena part de la terra camp ocupada per llegums. En moltes localitats –i Casavells n'és un exemple– la proporció era molt menor, fet que ens obliga a repensar fins a quin punt la situació predominant era la d'una rotació de caràcter biennal amb blat (o algun altre cereal) i lleguminoses (en especial, faves). La mateixa impressió s'obté a partir de *Llibres de collita* o de comptabilitats d'explotacions concretes. En quasi totes el pes dels llegums sobre el total de produccions herbàcies és sorprenentment baix⁵³.

Una darrera observació respecte les dades d'aquests interrogatoris municipals es refereix a la presència del conreu de naps en tres dels quatre interrogatoris. La seva importància és marginal excepte en el cas de Casavells, on la superfície conreada amb aquest tubercle (unes 15 hectàrees) significava quasi el 10% de la terra destinada a conreus herbacis. Globalment, però, el conreu de naps es trobava encara en fase d'experimentació⁵⁴.

52 Vegeu al respecte els estudis sobre rendiments agrícoles aplegats al primer número dels *Estudis d'Història Agrària*, especialment Eva Serra i Puig, *Consideracions entorn de la producció i la productivitat agràries de Catalunya del segle XVII*, pàg. 130-132; A. Sopeña, *Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon terç del segle XIX*, pàg. 216-217 i 223; i Ramon Garrabou, *Cultius, collites i rendiments a la Segarra i Alt Anoia: els comptes d'unes finques de Guissona, Sant Martí i Castellfolit de Riubregós (1847-1869)*, pàg. 253-258.

53 Vegeu la Taula 3

54 Alguns articles apareguts a *La Granja* posen de relleu aquest caràcter de conreu experimental. Un exemple referit a la nostra comarca és el de Narcís Dausà, propietari de la Vall d'Aro, que aprofitava les pàgines d'aquella revista per notificar els bons resultats que obtenia del conreu d'aquesta planta, entre altres que assajava a les seves finques: "...Yo vivo en mi propiedad rústica, sita en la Valle de Aro á una hora de S. Felu de Guixols, y aficionado á la agricultura estoy divirtiéndome todos los dias en hacer ensayos. Tiempo hace que cultivo la remolacha dándome siempre felices resultados, pues he tenido remolacha en tierra de secano de un palmo de diámetro; este año he ensayado como forrage la col-rábano de Siam, la col-nabo ó col de Laponia, la col-colza y la rutabagá..." ("La Granja", 1851, pàg. 120). Un altre exemple -referit a la localitat altempordanesa de Vilatenim- es pot trobar a N. Fages de Romà, *Nabos y rábanos como alimento del ganado*, "La Granja", 1851, pàg. 155

Taula 3 : Estructura de la producció herbàcia segons les rendes de 4 explotacions (en %)⁵⁵

	Mas Sabater (Serra) 1841-1864	Mas Coloma (Serra) 1841-1864	Mas Perajoan (Parlavà) 1841-1876	Mas Estany (Belcaire) 1841-1847	Mas Cancell (Gualta) 1869-1881
Blat	58.5	64.6	59,0	26.9	29.8
Sègol					0.1
Mestall	13.8	0.4	6,2	13.2	0.8
Ordi	0.7	1.7	16,7	44.9	36.6
Civada	9.8	9.9	14,0	13.0	26.1
Blat de Moro	4.9	7.1			2.7
Mill	2.8	5.1			1.0
Altres		0.1			
TOTAL CEREALS	90.5	88.9	95,9	98.0	97.1
Faves	4.9	5.9	4,1		2.5
Mongetes i mongets	1.1	1.6			0.4
Favó	3.0	3.5			
Veces	0.5				
Llegum		0.1		2.0	
TOTAL LLEGUMS	9.5	11.1	4,1	2.0	2.9
T. Consum humà	72.3	65.0	65,2	40.1	30.7
T. Consum animal	27.7	35.0	34,8	59.9	69.3

FONTS : Mas Sabater i Mas Coloma: Arxiu privat de la família Fina, *Quadern de varias notas relativas al patrimoni de Joseph Grassó y Coloma*. Mas Estany : Arxiu Corona d'Aragó, Patrimonials, Sentmenat, Empordà, lligall 12. Mas Cancell : Arxiu privat família Rufi, llibre de comptes del Mas Cancell. Mas Perajoan : Arxiu Nacional de Catalunya, fons Moixó, 7343.1

55 Excepte pel cas del Mas Cancell -on la comptabilitat especifica tant la part corresponent al propietari en concepte de renda com el total de la collita- en la resta les dades corresponen exclusivament a la renda. Això comporta certs problemes. El primer d'ells és el de l'homogeneïtat de la part exigida de cada producte. Els pactes habituals de masoveria acostumaven a exigir un terç de tot gra d'aresta i sovint també el terç dels altres grans. Aquest és el cas, per exemple, de l'únic contracte disponible pel Mas Coloma (1834): el propietari exigeix "el ters de tots los grans y fruits se culliran en las terras de dit mas". Però també era freqüent que dels conreus del guaret només se'n demanés la quarta part. Aquest és problema de difícil resolució ja que no disposem dels contractes d'aquestes finques i, per tant, exigeix certa precaució en la interpretació de les dades. Un altre problema rau en el fet que tot sovint existien en el conjunt de l'explotació arrendada alguns camps que per la seva qualitat o per altres motius pagaven una renda més elevada. Al mas Coloma, per exemple, el contracte d'arrendament de 1834 especificava un tractament especial a una pessa de terra dita *los quadrons*, per la qual el masover havia de pagar la meitat de tots els fruits ("*blat lo any que li correspondrà y blat de moro, fasols o besses lo any de guaret*"). El control exercit pel propietari sobre aquest camp era superior, i potser el més interessant és el fet que s'obligui explícitament el masover a femar-lo, fet que evidència una productivitat més elevada. Els ingressos procedents d'aquests camps, però, no acostumaven a desagregar-se en les anotacions comptables i, per tant, introdueixen un altre element de distorsió entre l'estructura de la renda en espècies i l'estructura real de la producció del mas. Finalment, un darrer problema és el fet que algunes produccions no estaven sotmeses al pagament de renda i, per tant, no ens consten en les comptabilitats. Entre aquestes produccions "ocultes" hi destaquen els productes hortícoles -destinats bàsicament al consum de la família masovera, tot i que en algunes ocasions els contractes especifiquen la facultat del propietari d'apropiar-se'n de la quantitat necessària per al seu propi consum durant les estades que faci al mas- i els conreus de prat (alfals, esparcet,...) autoconsumits pel bestiar de l'explotació.

Les dades procedents de comptabilitats de masos no estan exemptes de problemes, com s'indica en la nota que acompanya la Taula 3. Però, tot i això, constitueixen un punt de referència interessant per contrastar-lo amb informacions de caràcter oficial i sempre marcades per la por a la fiscalitat. L'element més destacable de la tipologia de produccions herbàcies dels masos era la destacada especialització cerealícola d'aquestes explotacions. Aquesta imatge és força versemblant, tot i les prevencions apuntades en la nota de la Taula 3. Potser l'element més sorprenent és l'absència del conreu de la patata, de gran importància segons els interrogatoris oficials. Una hipòtesi plausible per explicar aquesta absència és que el conreu de la patata no s'hagués integrat en el sistema de conreus dels masos. El fet que ni en les comptabilitats de masos ni en els contractes d'arrendament d'aquests es trobin referències a les patates és un signe de la seva irrellevància en el si d'aquestes explotacions agràries. Es pot acceptar, com suggereix Rosa Congost, l'existència d'una producció oculta d'aquest tubercle en el si dels masos tolerada pels mateixos propietaris per la seva pròpia irrellevància⁵⁶. En algunes ocasions podem constatar que els masovers –amb el vist-i-plau del propietari– sots-arrendaven o cedien una petita part de les terres del mas a menestrals per a fer-hi patates. Una carta de Vicenç Romaguera, masover del mas Pinell, a Joaquim de Carles, propietari del mateix mas, posa de relleu aquesta pràctica, i l'interès que podia tenir en parcel·les que no s'haguessin de destinar a cereals⁵⁷. La impressió que hom obté de la documentació és que la difusió de la patata s'havia produït, sobretot, entre els menestrals i pagesos que menaven petites parcel·les. El conreu d'aquesta planta era una fórmula per intensificar la producció bàsicament destinada a l'autoconsum familiar en una situació de forta pressió sobre la terra.

Retornant a les dades de la Taula 3, si desagreguem el grup dels cereals, ens trobem amb diferències notables. Alguns d'aquests masos s'orientaven bàsicament cap a la producció de blat, el pes del qual oscil·lava entre el 55 i el 65% del total de produccions herbàcies. En canvi, en els masos Estany i Cancell, el pes del blat era molt inferior, entre el 25 i el 30%, i predominaven l'ordi i la civada. Aquesta divergència tenia una traducció en termes geogràfics: els masos de la plana tenien com a objectiu productiu principal el blat per al consum humà, i els masos de la zona litoral propera a la desembocadura del Ter s'orientaven cap als cereals pel bestiar. Certament, allà on la producció ramadera tenia importància era a la subcomarca de Torroella, on estaven ubicats els masos Estany i Cancell. Així com les rendes dels masos Coloma, Sabater i Perajoan no incloïen altre bestiar que els tradicionals capons i el porc anual, al mas Estany i al mas Cancell el masover tenia al seu càrrec la cria i engreix de bestiar boví, cavall i de llana, que explotaven a mitges amb el propietari. Per tant, dins el conjunt de la comarca, existien diferències locals notables i en determinades àrees ja a mitjan segle XIX constatem la consolidació d'una especialització ramadera força notable.

Malgrat que les fonts utilitzades fins ara no se n'hagin fet gaire ressò, va ser precisament a mitjan segle XIX quan les lleguminoses de prat, en especial l'USERDA i l'ESPARCETA van estendre's per l'Empordà⁵⁸. El diccionari de Madoz ens proporciona una pista quan, en parlar de Torroella de Montgrí, afirma que la localitat tenia "*prados artificiales donde se*

56 Segons R. Congost, la tolerància dels propietaris envers el conreu de la patata s'explicaria per la seva elevada productivitat, que permetia obtenir un volum important de producció en una extensió relativament petita de terra. (R. Congost, *op. cit.*, 1990, pàg. 174-176)

57 "*El carbonero me ha prometido haria toda la entrega á ultimos de abril. Le dejo hacer patatas á medias allí mismo, es un negocio por nosotros, porque la tierra sera arreglada para sembrar esparceta huserda en la tardor*" (Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, correspondència Mas Pinell, 28-II-1900)

58 Vegeu també els testimonis recollits per Pere Gifre i Ribas, *Hisendats i renovació agrícola: la granja-escola de Fortianell*, "Revista de Girona", 144, gener-febrer 1991, pàg. 75-76

cria la alfalfa”⁵⁹. En algunes localitats el desenvolupament d’aquest conreu va ser tan intens que la província de Girona podia exportar userda a França ja en la dècada de 1860⁶⁰. La zona litoral del Baix Ter, amb una forta tradició ramadera estretament vinculada a l’aprofitament dels aiguamolls i de les closes, va ser el nucli comarcal amb major presència de conreus de prat artificial, tot i que el principal productor provincial d’aquest tipus de plantes farratgeres era Castelló d’Empúries, municipi molt pròxim –tant per la distància com pel que fa a les condicions geogràfiques– a Torroella de Montgrí i la seva subcomarca. El fet que en molts casos fossin conreus bàsicament autoconsumits a la mateixa explotació o que no es traduïssin en la percepció d’una renda⁶¹ explica les dificultats que tenim per detectar-los través de comptabilitats privades. A voltes es deixava constància de la seva presència en el capítol de despeses, quan s’adquiria la llavor. Això és el que succeeix amb la comptabilitat del Mas Cancell de Gualta, on abunden notícies sobre compra d’userda i esparcet⁶².

Finalment ens referirem breument a les plantes tèxtils. El lli era un conreu pràcticament inexistent a la comarca. Cap de les fonts documentals localitzades no en fa esment. El cànem, l’altra gran fibra tèxtil de l’economia europea, en continu retrocés d’ençà la difusió del cotó, a penes tenia importància a mitjan segle XIX. Esporàdicament en trobem alguna referència: el diccionari Madoz l’esmenta com una de les produccions del Partit Judicial de la Bisbal, tot i que –sorprenentment– no acostuma a figurar en la relació de produccions de cap localitat⁶³. Dels quatre interrogatoris de 1858 localitzats, el de Casavells es refereix al cànem per dir que ocupava unes 2,5 vessanes (aproximadament mitja hectàrea)⁶⁴. Segons Barbaza, el cànem es conreava als horts del litoral en quantitats molt petites i insuficients pel consum local⁶⁵. I segons Martínez Quintanilla, la producció baixempordanesa de cànem ascendia a unes 2.000 roves⁶⁶. Però, de fet, el volum de la seva producció era molt baix i encara més la superfície que ocupava. El cànem es mantenia només com a conreu marginal.

A més del cànem, durant la segona meitat del segle XIX va entrar en escena una altra planta tèxtil que, puntualment, va adquirir un cert relleu: el rami⁶⁷. La seva difusió –tot

59 P. Madoz, *op. cit.*, Veu Torroella de Montgrí.

60 P. Martínez Quintanilla, *op. cit.*, 300

61 En el cas del Mas Cancell de Gualta hem pogut documentar no només l’adquisició de llavor, sinó també la participació del propietari en la compra, sense que aquest percebi una renda directa en userda ni una quantitat monetària a canvi. L’userda era íntegrament consumida com a farratge pel bestiar i a voltes encara calia adquirir-ne una quantitat addicional a l’exterior de l’explotació. En altres ocasions, com posava de relleu Fages de Romà, els masovers empordanesos infringeixen els pactes d’arrendament per a conrear userda no pagant-ne la renda o bé pagant-la en blat en concepte de multa per haver deixat de sembrar cereals (N. Fages de Romà, *Escrituras de arrendamiento a aparcería y a precio fijo*, “Revista de agricultura práctica”, 1864, pàg. 77).

62 Les compres d’userda del masover del Mas Cancell (Jaume Pagès) generalment responien a l’objectiu de sembrar-la en camps de l’explotació. Majoritàriament s’adquiria, per tant, grana d’userda, tot i que quan la producció pròpia era insuficient també adquiria userda verda per a alimentar el bestiar. La referència a l’esmentada comptabilitat es troba en la nota de la Taula 4.

63 P. Madoz, *op. cit.*, veu Bisbal. Buscant les veus de les localitats de la comarca, el cànem només l’he trobat esmentat en el cas de Matajudaïca i allà encara es relativitza la seva importància amb l’expressió “... y algun cáñamo” (*ibid.*, Veu Matajudaïca)

64 A.H.C de la Bisbal, fons Casavells, I.4

65 Y. Barbaza, *op. cit.*, vol. I, pàg. 376

66 P. Martínez Quintanilla, *op. cit.*, pàg. 297. Segons les nostres estimacions aquesta producció es corresponia, aproximadament, a una superfície d’unes 150 hectàrees.

67 El rami és una urticàcia amb utilitats tèxtils d’origen asiàtic. Tot i aclimatar-se molt bé a les condicions del litoral mediterrani, el rami va ser una planta molt poc explotada amb finalitats industrials, potser per les elevades exigències en mà d’obra en el procés de desfibrament que encarien considerablement el producte.

i el desplegament propagandístic que va rebre— va ser molt limitada i concentrada exclusivament a la zona de Torroella. Aquesta difusió fou conseqüència de l'establiment a Torroella mateix d'una fàbrica dedicada a l'elaboració d'aquesta fibra. La fàbrica va ser inaugurada el 1886 i utilitzava un procediment mecànic per desfilar el rami, invenció de M. Favier⁶⁸. La demanda generada per la fàbrica va incentivar un seguit d'agricultors a aprofitar algunes de les seves terres per conrear aquesta nova planta, com mostra la documentació del Mas Pinell. En cap cas, però, no va produir-se un procés d'especialització en aquesta fibra digne d'esmentar-se.

L'última planta amb finalitats industrials que es conreava al Baix Empordà era la galda o gabarró (*Reseda luteola*), utilitzada com a tint per la manufactura tèxtil. El seu conreu, però, es reduïa bàsicament al diminut terme de Palamós i, tot i les demandes de protecció aranzelària que ocasionalment havia generat⁶⁹, estava limitat a unes poques vessanes⁷⁰. Segons Zamora, al final del segle XVIII, a més de Palamós també es produïa galda a Calonge, Palafrugell, Sant Julià dels Alls i Vall-llobrega⁷¹.

Després d'aquesta repassada a diversos fonts documentals, la conclusió més clara, més sòlida, ratificada tant per les estadístiques locals i comarcals com per les comptabilitats patrimonials, és el predomini dels cereals panificables destinats a l'alimentació humana i, molt especialment, del blat. La producció de blat era, a mitjan segle XIX, l'objectiu econòmic principal de l'agricultura baixempordanesa⁷². Fins i tot podríem plantejar-nos si la comarca del Baix Empordà es caracteritzava per una certa especialització bladera. Tot el sistema agrari baixempordanès girava entorn el blat: les altres produccions agràries no competien —en termes generals— amb el blat per l'ocupació del sòl, sinó que el complementaven. El cas més evident és el dels conreus arboris i arbustius: la seva localització es donava a les àrees marginals, amb forts pendents poc aptes per al conreu cerealícola. Però també en el cas dels conreus herbacis es pot detectar aquesta complementarietat. L'alternança de diferents conreus en un mateix camp no s'explica només per una estratègia de diversificació productiva per minimitzar riscos, atenuar l'estacionalitat del treball agrari i cobrir les necessitats d'autoconsum, sinó també per l'exigència tècnica d'evitar l'esgotament de la terra o la infestació de paràsits a conseqüència del conreu continuat d'una mateixa varietat vegetal i d'aconseguir mantenir o incrementar la fertilitat del sòl. Fins i tot en el cas de cereals com l'ordi o la civada també podem considerar que existia una certa complementarietat —o, millor, subordinació— al blat ja que l'objectiu d'aquestes produccions era el manteniment del bestiar de l'explotació, un bestiar indispensable com a força de tracció i com a productor de fertilitzants orgànics.

68 Les primeres experiències en el conreu del rami les va realitzar Baldomer Mascort, farmacèutic de Torroella de Montgrí, cap el 1870. Posteriorment Mascort va convertir-se en representant a Espanya de la societat *La ramie française* i el 1886, amb capital de l'esmentada societat, va establir una fàbrica a Torroella de Montgrí amb el nom *Fàbrica Favier* en homenatge a l'inventor de la màquina desfibradora. Vegeu P. Artigas, *La fiesta del ramio en Torroella de Montgrí*, Madrid, 1886. Un testimoni de les esperances posades en el conreu i elaboració d'aquesta fibra es pot trobar a C. Bosch de la Trinxeria, *Records d'un excursionista*, Barcelona, 1983, pàg. 300.

69 "En el cortísimo territorio de esta villa -Palamós- se cultiva la hierva gualda en poca cantidad, cuyo artículo en el día tiene poco valor por la introducción de otro que viene del extranjero que sería muy conveniente, cuando no se privase enteramente que aquella, aumentarle el derecho de introducirle; pues de este modo se lograría que la del país lograra mayor precio, y redundaría en beneficio de los cosecheros, y por consiguiente de la agricultura" (A. M. Palamós, lligall 908, respostes a un interrogatori de l'1 de setembre de 1834)

70 El 1858 l'extensió de la galda es reduïa a unes 2 vessanes que, en conjunt, produïen 6,7 Qm (A.M.Palamós, lligall 908, interrogatori 1858)

71 F. de Zamora, *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona, 1973, pàg. 376

72 Si calen encara més testimonis vegeu, per exemple, N. Heras de Puig, *op. cit.*, pàg. 170

Aquesta imatge, vàlida com a visió de conjunt de la comarca, tenia múltiples variacions a escala local, zones que es desmarcaven més o menys d'aquesta conducta general i que tenien altres orientacions productives i econòmiques. El cas més destacable és el dels masos de Torroella i les localitats del seu voltant (Gualta, Belcaire, etc.), amb una llarga tradició de dedicació a la cria i conreus de bestiar. Els exemples dels masos Estany i Cancell són prou exemplificadors del canvi en l'ordenació de conreus que implicava la prioritització de la producció pecuària. Els masos d'aquesta zona presenten moltes similituds amb els cortals de Castelló d'Empúries i Sant Pere Pescador. Uns i altres comparteixen unes mateixes característiques geogràfiques i mediambientals: zones litorals, fàcilment inundables i parcialment ocupades per aiguamolls, amb un alt nivell de salinitat en molts sòls que sovint només permetien l'aprofitament com a pastures (cloïses), però també econòmiques (orientació pecuària, explotacions de grans dimensions, formes de gestió amb intervenció més directa del propietari, importància de la mà d'obra assalariada, etc.). A part d'aquesta àrea del Montgrí, hi havia altres zones que en major o menor mesura es desmarcaven del que hem descrit més amunt. Citem el nucli de Verges, on el regadiu tenia gran importància, o les àrees vitícoles de Begur i Sant Feliu, molt marcades per les condicions orogràfiques del medi.

5. L'ORDENACIÓ DELS CONREUS: ROTACIONS I GUARET

L'anàlisi de la distribució dels conreus ens condueix a preguntar-nos sobre com s'ordenava la seva successió, quines eren les rotacions més habituals a mitjan segle XIX i fins a quin punt havia retrocedit el guaret blanc. Aquesta era una qüestió clau en els sistemes agraris del passat. La substitució de les rotacions amb guaret blanc per alternances que permetessin una o més collites anuals sobre la mateixa parcel·la va ser la principal manifestació del canvi tècnic fins a la introducció dels fertilitzants inorgànics. Des d'una perspectiva agronòmica la rotació de conreus tenia un seguit d'avantatges sobre règims de monocultiu amb guaret, avantatges que variaven en funció de les espècies escollides en la rotació. Genèricament, l'alternança de conreus permetia superar el conjunt de problemes que els pagesos agrupen sota la denominació de *cansament de la terra*. Amb la successió de plantes diferents podia aconseguir-se: un correcte aprofitament dels nutrients acumulats a nivells diferents del subsòl (alternant espècies d'arrelament superficial amb espècies d'arrels profundes); l'absorció selectiva d'elements nutritius (les gramínies són exigents en nitrogen, les lleguminoses en calç i fòsfor i les crucíferes en sofre); el restabliment de l'equilibri de la matèria orgànica del sòl (alternant conreus que deixen pocs residus al camp, amb conreus amb un elevat nivell de residus); l'increment de la quantitat de fertilitzants en el sòl (ja sigui per la fixació del nitrogen atmosfèric a través de les lleguminoses o per la solubilització de determinats elements poc solubles mercès a espècies amb gran capacitat radicular); una barrera contra la proliferació de males herbes (bé amb plantes netejadores que, pel seu ràpid creixement, afoguen el de les adventícies, bé amb plantes que requereixin operacions de birbar i entrecavar que faciliten l'eliminació de les males herbes); un cert control sobre la multiplicació de paràsits i malalties específiques (molt freqüents en els casos de repeticions successives del mateix conreu); i, finalment, evitar l'acumulació de toxines en el sòl a causa de les excrecions radiculars⁷³. Però els avantatges de les rotacions no es limitaven al nivell tècnic agronòmic, sinó que transcendien a nivell econòmic i social. La difusió de les rotacions permetia augmentar la producció total per unitat de superfície, en la mesura que

73 Vegeu P. Urbano, *Tratado de fitotècnia general*, Madrid, 1991, pàg. 636-639

sobre la mateixa parcel·la podien succeir-se una quantitat superior de collites (tot i que aquest augment no sempre anava acompanyat d'una millora paral·lela en els rendiments unitaris dels cereals, en especial quan les disponibilitats de fertilitzants orgànics eren limitades). D'altra banda, també possibilitava una millor distribució de la capacitat de treball –tant de la Unitat Econòmica Familiar a escala microeconòmica com del conjunt dels actius agraris comarcals a escala macroeconòmica– atenuant les fortes demandes puntuals de mà d'obra en funció dels diversos ritmes de creixement vegetal⁷⁴. I, per acabar, l'alternança de conreus permetia reduir el risc de males collites, molt més acusades en situacions de monocultiu.

Però perquè el pas a un sistema amb rotació biennal cereal-guaret blanc a una alternança de conreus més complexa pogués ser sostingut sense empobriment del sòl calia que es donessin un seguit de condicions. Com recordava Francesc Sala, director de la Granja-escola de Fortianell,

“para que una alternativa cualquiera se sostenga con buen éxito, es menester atender al clima, al estado y clase del terreno, al valor local de las plantas que se cultiven, y á la economía de las labores y del estiércol: ó sea á su buena distribución”⁷⁵

Quina era la situació a mitjan segle XIX a la comarca del Baix Empordà? D'entrada ens hem de referir a la superfície de guaret⁷⁶. Molts informes i descripcions sobre els conreus cereal·loles de la segona meitat del segle XIX –o anteriors– ens transmeten una visió optimista i possiblement exagerada sobre el retrocés del guaret. El cas extrem és el de l'enginyer que el 1891, en un informe per a la Junta Consultiva Agronòmica, afirmava taxativament que

“el barbecho, considerado como reposo de la tierra, después de su producción, en años anteriores, ya como punto de partida del cultivo, en el que se preparan las tierras convenientemente para futuras cosechas, no es aquí conocido.”⁷⁷

Aquesta imatge concorda amb la impressió que hom pot extreure de la lectura de la crònica d'Arthur Young⁷⁸. Les complexes rotacions descrites pel viatger anglès, juntament amb l'absència de referències sobre l'existència del guaret blanc ens poden portar a una imatge enganyosa sobre la difusió de les rotacions ja al final del segle XVIII. Però, al seu costat, hi ha un conjunt de testimonis i elements que ens indueixen a pensar que la rotunditat amb la qual s'afirma la desaparició del guaret blanc no és correcta en termes estrictes. Vegem-los:

74 Sobre aquesta qüestió vegeu J. Llovet i Mont-Ros, *Les condicions del treball agrícola i el sistema de producció, a la plana de l'Alt Empordà*, “Arxius”, 1935, pàg. 99-121

75 F. Sala, *Memoria presentada...*, “La Granja”, 1855, pàg. 42

76 El terme *guaret* era utilitzat pels mateixos contemporanis de forma ambigua i polisèmica. En un sentit ampli es referia a totes aquelles fulles no sembrades amb cereals d'hivern. En un sentit més estricte per guaret s'entenia el *guaret blanc*, la terra que es deixava descansar sense sotmetre-la a cap tipus de sembra (vegeu, per exemple, I. Aguiló, *Mejoras en el cultivo del trigo*, Girona, 1909, pàg. 9). Nosaltres sempre ens referim a aquesta segona accepció.

77 Junta Consultiva Agronòmica, *op. cit.*, vol. II, pàg. 7. El subratllat és meu. Segons la J.C.A. de les 15.980 hectàrees conreades amb herbacis al Baix Empordà, 14.780 serien conreades amb sistema anual, i produirien una collita a l'any. A parer nostre és una exageració.

78 Aquesta és la lectura que en fa Vilar quan, després de comentar les descripcions de Young, conclou que “el guaret absolut practicat un any de cada dos sembla haver esdevingut, entre 1780 i 1790, una excepció” (P. Vilar, *op. cit.*, vol. III, pàg. 323). Tot i que Arthur Young no fa esment explícit de rotacions de la comarca del Baix Empordà, les descripcions que dona sobre algunes localitats del Pla de Girona o l'Alt Empordà poden ser aplicables al conjunt de la regió de Girona. Vegeu A. Young, *Viatge a Catalunya, 1787*, Barcelona, pàg. 90-91 i 93-94.

– Un primer punt de referència ens el proporcionen les Cartilles Avaluatòries annees als amillaments de mitjan segle XIX. Tot i la seva finalitat fiscal, les Cartilles constitueixen una valuosa font d'informació sobre els sistemes agraris predominants. Per tal de computar el producte líquid obtingut per unitat de superfície en cadascun dels municipis i en funció dels diferents usos del sòl i de les diverses qualitats d'aquest, a la Cartilla es recollien –de manera esquemàtica– els comptes d'ingressos i despeses per a cada tipus de conreu i terra. La descripció dels conreus herbacis de secà tenia en compte l'existència d'alternances i rotacions biennals o triennals. El més rellevant –en aquest moment– per a nosaltres és el fet que aquestes cartilles gairebé sempre incloïen rotacions amb guaret blanc, les quals sempre es corresponien amb els terrenys de qualitat inferior (on els cereals conreats eren bé mestalls, bé ordí). Així, mentre que els terrenys de primera qualitat i alguns de segona –segons la localitat– no coneixien períodes anuals de repòs de la terra, el guaret era habitual en les terres de tercera qualitat i una part de les de segona.

– Un segon element que ens permet relativitzar l'abast de la supressió del guaret són les xifres que hem manejat anteriorment sobre producció i ús del sòl a escala municipal i en algunes explotacions singulars. En tots els casos, la suma de llegums, tubercles i tardanies que podien entrar en rotació amb els principals cereals està molt lluny d'aproximar-se a l'extensió ocupada per aquests cereals. Veiem un cas concret, l'*Interrogatori* de Palafrugell de 1858. Segons aquest document, d'un total de 1.117 hectàrees conreades amb herbacis de secà, 806 corresponien a cereals (72%), 212 a llegums (19%) i 99 a tubercles (9%). De les 806 hectàrees de cereals només 28 podien atribuir-se a tardanies⁷⁹. Per tant, tenim 778 hectàrees sembrades amb cereals d'hivern i 339 amb altres conreus susceptibles de participar en una rotació. No sembla pas possible –a partir d'aquestes xifres– integrar tots els camps del municipi dins un sistema d'alternança biennal (que era la pròpia de la comarca). Amb les xifres a la mà només dues hipòtesis són possibles: (a) el *restoble* –tornar a sembrar gra d'aresta en el mateix camp durant dos o més anys seguits– impossible de sostenir a mig i llarg termini a menys que es disposi d'abundants fertilitzants⁸⁰; o (b) el guaret blanc, el repòs d'una extensió equivalent a una tercera part de les terres sembrades.

– Un tercer testimoni ens confirma la importància del guaret i ho atribueix a la insuficiència de bestiar per adobar les terres:

“En la provincia de Gerona, y señaladamente en el Ampurdán, se sigue la práctica de año y vez, donde faltan abonos, y por eso se considera abusivo el resiembro; mas en los campos que pueden beneficiarse hay sucesión de cosechas, alternando los cereales y las legumbres”⁸¹

– Finalment citarem un testimoni de principis de segle XX que ens reforça la idea que sí en moments tan tardans encara no s'havia eradicat la pràctica del guaret, a mitjan segle XIX aquesta era plenament vigent. Aquest testimoni és Josep Poch de Feliu, un

79 Dels cereals que apareixen a l'interrogatori només el blat de moro i el mill són cereals d'estiu (tardanies) susceptibles d'entrar en rotació amb el blat o amb un altre cereal d'hivern. Entre ambdós només ocupaven 28 hectàrees. Els cereals d'hivern (blat, mestall, ordí i civada), en canvi, ocupaven una superfície de 778 hectàrees.

80 Les prevencions contra el restoble eren constants en la premsa agrícola de mitjan segle XIX i se sintetitzen en la dita “*qui restobla paga el doble*”. Vegeu, per exemple, R. de Sabater, *Cultivo alterno anual (Práctica de Gerona)*, “Revista de agricultura práctica”, 1853, pàg. 197

81 F. Caballero, *Fomento de la población rural*, Madrid, 1864, pàg. 48

jove hisendat empordanès que el 1909 va presentar una tesi sobre l'agricultura gironina a l'*Institut Agricole International de Beauvais* on assegurava que en aquell moment –i pel conjunt de la província de Girona– el guaret blanc (*jachere*) era encara una pràctica estesa:

“la jachère est pratiquée fréquemment dans notre province, c'est celle que nous appelons “jachère morte”, c'est-à-dire celle où l'on laisse le terrain improductif pendant une année. (...). La jachère devient obligatoire parfois à certains de nos agriculteurs par la manque de fumier, l'absence d'instruments permettant un travail rapide, la manque de connaissances suffisantes des engrais chimiques, et surtout la routine qui est le mal le plus grand de notre pays”⁸².

Aquest potser és el testimoni més discutible, sobretot pel marcat contrast amb altres contemporanis que a finals de segle XIX i principis del XX posen l'accent en la superació definitiva del guaret blanc o obvien esmentar-lo, com si la seva presència fos marginal i irrellevant. En aquesta darrera línia hi trobem tant l'informe de 1891 de la Junta Consultiva Agronòmica citat anteriorment com un opuscle d'Isidoro Aguiló el 1909⁸³ i la referència genèrica que Botet i Sisó en feia a la *Geografia de Catalunya* dirigida per Carreras Candi⁸⁴:

“Lo conreu que s'aplica a les terres de secà és lo de rotació, lo qual varia segons la qualitat de les terres y d'una comarca a l'altra”.

En conclusió, no discutim l'existència de rotacions intensives que haguessin desplaçat el guaret blanc, només l'abast d'aquestes a mitjan segle XIX. Tampoc no dubtem que una part important de l'espai conreat estava sotmès al conreu anual, ni que a mesura que s'avançava cap el segle XX aquesta part tendia a créixer. Les matisacions que hem volgut fer a una imatge en excés optimista no desmenteixen en cap mesura el fet que l'agricultura empordanesa hagués aconseguit superar –en termes generals– l'estadi del guaret blanc. Només pretenem posar de relleu que els testimonis i les xifres són contradictoris i que la superació definitiva del repòs improductiu de la terra no va assolir-se fins la difusió dels fertilitzants inorgànics. El problema del guaret estava estretament relacionat tant amb el tipus de rotació de conreus habitual com amb el problema dels fertilitzants ja que, com deia un manual d'agricultura de mitjan segle XIX, “no hay alternativa de cosechas sin abonos”⁸⁵. Que a mitjan segle XIX s'hagués superat l'estadi del guaret blanc cal entendre-ho en termes de predomini, però això no implica que aquest no continués tenint una magnitud important. Les xifres aportades pel cas de Palafrugell penso que poden ser relativament il·lustratives de quina era la situació real.

Les rotacions descrites pels documents fiscals o pels testimonis contemporanis són una simplificació i modelització de les pràctiques reals. Tal com afirmava –ben entrat el segle XX– un col·laborador habitual d'una revista agronòmica publicada per la Mancomunitat,

“pel que sabem són poques les comarques on es segueix una rotació; en general el pagès sembla el que li sembla sense seguir un ordre regular o procurant alternar les plantes segons llur naturalesa, però molt empíricament...”⁸⁶

82 J. Poch de Feliu, *L'agriculture dans la province de Gerona. Thèse agricole soutenue en 1909 a l'Institut Agricole International de Beauvais, Beauvais, 1909*, pàg. 66-67.

83 I. Aguiló, op. cit.,

84 Joaquim Botet y Sisó, *Província de Gerona* dins Francesch Carreras Candi, *Geografia General de Catalunya*, Barcelona, s.d., pàg. 139

85 A. Oliván, *Manual de agricultura*, Madrid, 1866, pàg. 90-91

86 Agrícola, *Les rotacions agràries*, “Agricultura”, 10 (1924), pàg. 285.

Les alternances que veurem s'han d'entendre com un model clarificador d'una pràctica rotatòria més marcada per la intuïció i l'experiència acumulada que no per la planificació ordenada. La simplificació encara és més gran en la documentació de tipus fiscal, atès que l'interès d'aquesta no era tant descriure acuradament la varietat de conreus i rotacions sinó establir unes quotes imposables més o menys genèriques d'acord als usos habituals de cada localitat. Per això l'anàlisi de les cartilles avaluatòries de les dècades centrals del segle XIX ens dona la impressió que existia una gran homogeneïtat –i una certa simplicitat– en les alternances de conreus practicades al Baix Empordà. Aquesta imatge simple ens és molt útil com a síntesi més o menys vàlida de cares a la posterior valoració econòmica dels resultats de l'explotació agrícola, però no podem oblidar que la realitat era molt més rica i diversificada. Les Cartilles ens revelen, majoritàriament, una rotació de dos anys amb una sola collita anual⁸⁷. La rotació faves/blat era la predominant. La trobem esmentada a les cartilles de Torrent (1860), Fonteta (1860), Vulpèllac (1858), Serra (1860), Palamós (1855), Rupià (1856), Garrigoles (1862) i Matajudaiça (1856). En alguns casos, especialment en les terres d'inferior qualitat, el blat podia substituir-se per cereals com el mestall o l'ordi⁸⁸. A Castell d'Aro (1888) la cartilla explica que el primer any se sembraven o faves o veces i a Monells (1865) diu, genèricament, llegums. Excepcionalment podem trobar algunes alternances triennals com la rotació contemplada a Palafrugell (1863) o a la Bisbal (1856) amb el cicle faves/blat/ordi. Segons les Cartilles, el blat de moro només era present a Verges (1885) i en una rotació de terres de regadiu on cada any s'obtenia blat, blat de moro i mongetes, i també en una rotació de secà de Parlavà (1862), on no surten esmentats els llegums (blat de moro/blat). Aquesta escassa presència del blat de moro, però, segurament s'ha d'atribuir als problemes de la font documental i, per tant, em sembla raonable acceptar que la rotació biennal blat/blat de moro era una opció freqüent, equiparable a la rotació llegums/blat.

87 "El sistema de cultivo generalmente practicado en la provincia es exclusivamente anual" (Junta Consultiva Agronómica, *op. cit.*, vol. II, pàg. 7).

88 Aquesta substitució jerarquitzada dels cereals segons la qualitat de la terra també és recollida per l'*Avance* de 1891 (Junta Consultiva Agronómica, *op. cit.*, vol. II, pàg. 8)

Taula 4 : Rotacions agràries practicades al Baix Empordà (1850-1914)

Municipi	Data	Qualitat	Anys de la rotació								Font	
			1er	2on	3er	4rt	5è	6è	7è	8è		
Rupià	1854	1,2,3	faves	blat								Cartilla Avaluatoria
Matajudaica	1856	1	faves	blat								Cartilla Avaluatoria
La Bisbal	1856	1,2	faves	blat	ordi							Cartilla Avaluatoria
Palamós	1858	1,2,3	faves	blat								Cartilla Avaluatoria
Vulpellac	1858	1	faves	blat								Cartilla Avaluatoria
Serra	1859	1	faves	blat								Cartilla Avaluatoria
Toneat	1860	1	faves	blat								Cartilla Avaluatoria
Fonteta	1860	1	faves	blat								Cartilla Avaluatoria
Garrigoles	1862	1	faves	blat								Cartilla Avaluatoria
Garrigoles	1862	2	faves	mestall								Cartilla Avaluatoria
Garrigoles	1862	3	faves	civada								Cartilla Avaluatoria
Parlavà	1862	1,2,3	b.moro	blat								Cartilla Avaluatoria
Palafrugell	1863	1	faves	blat	ordi							Cartilla Avaluatoria
Monells	1865	1	llegums o prat artificial	blat								Cartilla Avaluatoria
Monells	1865	2	llegums o prat artificial	mestall								Cartilla Avaluatoria
Monells	1865	3	llegums o prat artificial	ordi								Cartilla Avaluatoria
Verges	1888	regadiu	blat + mongeta o b.moro	blat								Cartilla Avaluatoria
Castell Aro	1888	1	faves o veces	blat								Cartilla Avaluatoria
Castell Aro	1888	2,3	faves o veces	mestall								Cartilla Avaluatoria
Girona provincia	1891		blat	o faves								I.C.A., 1991
La Bisbal	1903		b.moro	blat	esparcet	esparcet	blat	civada	faves	blat		CELIS, 1903
La Bisbal	1909		blat + esparcet	esparcet	esparcet	b.moro	blat o civada	civada				AGUILÓ, 1909
La Bisbal	1909		trèvol roig	b.moro	blat							AGUILÓ, 1909
La Bisbal	1914		b.moro (o llegums)	blat								A.H.C la Bisbal, fons Bisbal, III.6

FONTS : A.H.M. Castell-Platja d'Aro, III.1; A.H.C. la Bisbal, fons Fonteta, 2.3.1; A.H.C. la Bisbal, fons Garrigoles, lligall 48; A.H.C. la Bisbal, fons Monells, V.3; A.H.M. Palafrugell, I.3.3.2; A.H. Vila de Palamós, Caixa 547; A.H.C. la Bisbal, fons Parlavà, V.3; A.H.C. la Bisbal, fons Rupia, V.1.b; A.H.C. la Bisbal, fons Serra de Daró, 2.4.1.1; A.H.C. la Bisbal, fons Torrent, IV.1; A.M. Verges, 2.4.2.7; A.H.C. La Bisbal, fons Vulpellac, V.2; Junta Consultiva Agronómica, *op.cit.*; Enrique R. de Celis, *Memoria sobre la riqueza agrícola de la Provincia de Gerona*, Madrid, 1903; Isidoro Aguiló Cortés, *Mejoras en el cultivo del trigo*, Girona, 1909; A.H.C la Bisbal, fons Bisbal, III.6

Fins a la difusió massiva dels fertilitzants inorgànics, l'agricultura baixempordanesa va caracteritzar-se per una alternativa biennal, en dues fulles, i d'una sola collita a l'any⁸⁹. La collita principal era la de blat (que en les terres de qualitat inferior podia ser ordí o mestall) i la collita de guaret consistia en alguna lleguminosa –faves, bàsicament– o bé en blat de moro. Sorprenentment, cap de les informacions que hem pogut recollir sobre rotacions baixempordaneses no esmenta el conreu de patates. Vista la importància que hem vist que tenia, és evident que la patata també s'havia d'integrar en aquestes alternatives. Però no hem localitzat cap referència fins a la dècada de 1940 i, encara, en terres de regadiu⁹⁰. L'única informació procedeix de l'*Avance* de 1891, quan es refereix a una rotació triennal que en la tercera fulla alterna patates amb tramussos, però especificant que aquesta rotació es practicava especialment en el Partit de Santa Coloma⁹¹. Més creïble és, en canvi, el que succeeix amb les lleguminoses de prat (userda, trèvol roig i esparcet, bàsicament), que no apareixen en cap dels models de rotació de mitjan segle XIX, però en canvi són presents a la major part de rotacions observades a principi del segle XX⁹², fet que confirma la seva ràpida expansió des de mitjan segle XIX. Entre la segona meitat del segle XIX i principi del segle XX s'hauria produït una transformació important de les rotacions mercès a la difusió d'aquests conreus farratgers, tot i que encara continuaven tenint un pes important les rotacions amb faves o amb blat de moro⁹³. Un dels efectes d'aquesta transformació hauria estat la ruptura del model de rotació estrictament biennal, encara que sovint l'objectiu continuava essent poder-hi conrear blat o un altre cereal cada dos anys.

Un dels aspectes foscos de les rotacions baixempordaneses és la qüestió de les *tardanies*, concepte que agrupa tots aquells conreus d'estiu (ocasionalment es parla d'*estivatges*) que se sembraven sobre rostoll, després d'haver segat els cereals, i que es collien a principi de la tardor. Les tardanies implicaven una segona collita anual i, en conseqüència, no encaixen en l'esquema de rotació descrit en el paràgraf anterior. Algunes referències poden fer-nos sospitar d'una pràctica –molt limitada– del conreu de tar-

89 En ocasions excepcionals, si la fertilitat del terreny ho permetia, una vegada collit el blat podia obtenir-se una segona collita de tardanies, bàsicament de blat de moro de rostoll o de mongetes (Junta Consultiva Agronòmica, *op. cit.*, vol. II, pàg. 8)

90 Segons un document mecanoscrit, a les zones de regadiu properes al curs del Ter “una alternativa de dos años es muy corriente: patatas, judias, trigo, maíz, distribuidas en dos hojas y cultivándose cada planta por partes iguales” (C. Romero, *Informe sobre los valores de la tabla provincial propia por la Dirección General de Propiedades y Contribución Territorial publicada en el B.O. de la Provincia, de fecha 18 de mayo de 1946, que más afectan a la comarca*, mecanoscrit, 1946)

91 “También se cultiva especialmente en el partido de Santa Coloma de Farnés á tres hojas, pues claramente se comprende que aunque la generalidad lo haga á dos hojas, haya variaciones impuestas por un sinnúmero de concausas (...). En el cultivo á tres hojas (...) se siembra ordinariamente en el primer año trigo mescladizo (...); en el segundo se siembran maíz y judías á la vez, y en el tercer año altramuces ó patatas, con la única variante de que en el tercer año suelen alternar los altramuces con las patatas, de modo que cada seis años correnponde la obtención de uno de estos productos” (Junta Consultiva Agronòmica, *op. cit.*, vol. II, pàg. 8)

92 Com pot comprovar-se en el quadre 5, tres dels quatre models de rotació que hem localitzat per principis de segle inclouen les lleguminoses de prat en el cicle d'alternances.

93 “En cuanto a los cereales, la alternativa de cosechas generalmente puesta en práctica es la de trigo en el primer año; segundo año, maíz; otra vez trigo, y así sucesivamente. Es de advertir que en este término no existen terrenos de regadío. Con todo y ser las hojas de trigo y maíz las mas corrientes, la última se utiliza en menor extensión que la del trigo en atención á que, segun las necesidades de los cultivadores, es frecuente que, en ciertas superficies en las cuales siguiendo la regla general- correspondería sembrar maíz, se aprovecha para leguminosas y otras plantas” (Arxíu Històric Comarcal de la Bisbal, fons la Bisbal, III.6)

danies⁹⁴. En termes generals, però, no sembla que a mitjan segle XIX tinguessin gaire importància i la seva participació en el producte final era molt petita. L'escassetat de fertilitzants limitava la difusió d'una segona collita. Narcís Fages de Romà apunta una interpretació interessant: les tardanies com a recurs en anys de mala collita (o de desequilibri en la relació entre ingressos i grandària de la família, podem afegir)

“Conocemos perfectamente que no suele hacerse con impunidad una siembra de plantas de verano mayor de la que se tenía calculada y venia de antemano dispuesta en el orden de la explotación, pues si se verifica dicha siembra en campos en que los elementos de fertilidad flaqueen, no deja de resentirse gravemente de ello la cosecha de cereales que sigue á la que se ha obtenido de plantas veraniegas, pero en años malos es preciso, es indispensable con frecuencia, apelar á ese recurso, pues las necesidades de la familia y del cultivo apremian y no todos pueden esperar para satisfacerlas los productos que nos traerá otro año, siendo de gran socorro los extraordinarios que nos llegan por medio de dichas siembras”⁹⁵.

CONCLUSIÓ

Segons l'anàlisi realitzada l'agricultura baixempordanesa de mitjan segle XIX es caracteritzava pels trets següents:

– L'ocupació agrícola del sòl es reduïa, aproximadament, a la meitat del territori comarcal. Els espais forestals i, en menor mesura, les pastures, ocupaven una porció extensa de la comarca. La distribució dels espais agrícoles i no agrícoles entre els diversos municipis de la comarca era, lògicament, molt irregular.

– Els conreus arboris i arbustius tenien una importància relativament secundària. A diferència de l'Ait Empordà, la nostra comarca a penes va conèixer processos remarcables d'especialització en la vinya o l'olivera, amb l'excepció d'alguns casos locals d'importància molt limitada.

– L'àrea irrigada, tot i les condicions ofertes pel sistema hidrològic comarcal, era molt reduïda, entorn l'1%. No va ser fins a la segona meitat del segle que es van desbloquejar els impediments per utilitzar amb fins agrícoles les canalitzacions preexistents.

– La superfície agrària es destinava en un 70 % als conreus herbacis i, dins aquests, els cereals panificables predominaven aclaparadorament. El blat era l'objectiu productiu principal de les explotacions baixempordaneses. Tots els altres conreus giraven entorn el blat, el complementaven. Les fonts documentals indiquen que l'extensió ocupada per les lleguminoses era força baixa. I, en canvi, el conreu de la patata sembla haver progressat molt ràpidament fins ocupar entre el 5 i el 10% de la superfície conreada. A mitjan segle XIX també varen començar a adquirir importància les lleguminoses de prat (userda, esparceta), tot i que la seva expansió es produí durant la segona meitat de la

94 L'existència a les comptabilitats o a les estadístiques locals de conreus típics de tardanies com ara el mill o el panís és un indicatiu d'aquesta pràctica. També ho són -tot i que amb més matisos- algunes notícies posteriors tardanes i aplicades al conjunt de la província sobre l'existència de tardanies practicades en el rostoll. L'*Avance Estadístico* de 1891 planteja de forma molt ambigua la qüestió: “*el cultivo es casi siempre a dos hojas, ambas de siembra anual y tan intensivo (...) que (...) aun se consigue (aunque no con completa seguridad) la obtención de una cosecha al año llamada en la región tardanía, que a veces con su solo producto paga los gastos de su obtención de la cosecha principal*” (Junta Consultiva Agronómica, *op. cit.*, vol II, pàg.7). A principis del segle XX Botet i Sisó afirmava que “*en los rostolls, si lo temps hi acompanya, se cullen tardanies (blat de moro, mill, pants, etc.)*” (Botet, *op. cit.*).

95 N. Fages de Romà, *El mal año entra nadando*, “La Granja”, 1856, pàg. 214-215

centúria. Es constata, també, l'escassa rellevància de les plantes industrials (lli, cànem, galda), tot i els intents d'assentar una indústria basada en el rami durant la dècada de 1880.

– La major part de rotacions agràries tenien com a punt de referència el blat. Eren rotacions de durada biannual, amb un sòl conreu per any agrícola, on el gra d'aresta alternava bé amb llegums bé amb blat de moro. A mesura que va expandir-se el conreu de les lleguminoses de prat, aquestes varen anar incorporant-se a les rotacions, fent-les més complexes. L'existència de rotacions més o menys intensives no implicava, de tota manera, la inexistència de guaret blanc, que encara mantenia una certa importància (difícil de quantificar) a mitjan segle XIX.

APÈNDIX:

ÚS DEL SÒL A MITJAN SEGLE XIX SEGONS ELS AMILLARAMENTS

A/ VALORS ABSOLUTS (en hectàrees)

Municipi	Any	Hort reg.	Hort seca	Sembra-olivera	Olivera	Vinya	Total Couceu	Arbres terra	Albana	Boce	Matoll	Pi	Surrera	Erm	Prat	Impro-ductiu	Total	Supl. Real	%Ocul-lació
BEGUR	1855	1,1	6,0	265,2	142,0	501,5	915,9			468,2				9,2		0,3	1393,6	2064,0	32,5
CASAVELLS	1858		1,6	241,3	29,4	12,1	284,4			14,5				6,9	1,1		306,9	306,9	6,1
CALONGE	1859	19,0		715,0	137,0	374,0	1245,0			124,0				471,0			3151,0	3355,0	6,1
CASTELL D'ARO	1879			443,3	18,6	269,5	731,4	1,2	8,3		0,9	54,6		332,6		262,6	2095,8	2193,0	4,4
COLOMERS	1865	4,4		150,2	27,9	71,8	254,3	21,9		23,3				11,3			319,0	430,0	25,8
CORÇA	1881			429,8	84,5	86,4	600,7	84,9			37,2			19,8		176,6	934,0	1591,0	22,0
CRULLES	1878			680,9	51,2	181,1	913,2		182,6					3259,9			6201,2	7113,0	12,8
FONTEA	1861		1,6	376,6	35,0	47,3	460,4		127,1	682,6				84,7			2318,0	2396,0	3,3
GARRIGOLES	1862		0,1	207,5	86,0	139,6	433,2			90,9				63,4	0,4		608,8	915,0	33,5
LA BISBAL	1881	12,1		418,6	48,9	106,7	586,2	1,3	20,6		176,4			51,4	0,2		1165,1	1550,0	24,8
MONELLS	1865		1,6	309,2	35,4	40,6	386,8	0,2	35,7					41,2	5,0		515,6	560,0	7,9
MONT-RAS	1872			425,0	45,0	48,0	518,0			88,0		234,9		281,0		0,7	1142,0	1233,0	6,6
PALAFRUGELL	1881	22,6		820,0	73,4	471,1	1387,1		15,9					19,0			2302,2	2662,0	13,5
PALAMOS	1860	0,2	24,8	186,2	88,1	27,2	973,9		4,6	8,6		3,1		131,9	9,5	21,4	1156,9	1238,0	6,5
PALAU-SATOR	1872	17,1		1149,0	28,0	78,0	1255,0			142,0				293,0			1722,0	2375,0	33,1
PALS	1869			396,5	7,3	32,9	443,8							19,1	1,0		463,9	614,0	24,5
PARLAVA	1862		7,1	159,1	25,3	50,9	236,5			182,0				4,3			445,1	627,0	29,0
REGENÇOS	1868		1,2	30,0		479,0	525,0			13,0				47,0		9,0	832,0	1562,0	45,5
SANT FELIU	1859	16,0		662,3	1,5	1,8	665,6			3,6				47,0	0,4	66,1	782,7	786,0	0,4
SERRA DE DARÒ	1880			347,3	63,9	106,7	518,0			684,0				915,0			2117,0	2314,0	8,5
SANT SADURNÍ	1860		0,1	317,1	15,5	91,7	437,0		33,7	54,5				51,2	12,8		610,6	805,0	24,1
TORRENT	1860		12,6	1693,6	394,8	626,3	2720,5			17,3				720,4	3,6	9,1	3479,8	6534,0	46,7
TORRELLA	1863		14,8	785,9	44,4	94,0	927,1	1,1		0,2				11,1	22,1	7,0	968,6	1084,0	10,6
ULLASTRET	1881		2,9	110,4	36,7	62,7	209,8		0,1	103,2	8,9	2,6		35,5		21,9	510,0	536,0	4,9
VALL-LLOBREGA	1881	105,3		412,6	61,3	83,9	663,1	41,6				26,5		35,7	1,7	25,5	794,1	906,0	12,3
VERGES	1881		4,9	374,3	18,4	11,0	408,6							39,3			456,9	429,0	-6,5
VULPELLAC	1859																		
TOTAL MOSTRA		197,8	79,3	12992,8	1554,9	4095,9	18920,6	152,2	408,6	2700,0	223,3	321,7	5385,0	8073,6	57,8	600,2	37043,0	46862,0	19,6

B/ VALORS RELATIUS

Municipi	Any	% SOBRE LA SUPERFÍCIE TOTAL AMIL·LARADA					% SOBRE LA SUPERFÍCIE CONREADA					TOTAL CONREU	
		Conreu	Bosc	Erni	Pastura	Impro-ductiu	TOTAL	Hort reg.	Hort secà	Sembra dura	Olivera		Vinya
BEGUR	1855	65,7	33,6	0,7	0,0	0,0	100	0,1	0,7	29,0	15,5	54,8	100
CASAVEL·LS	1858	92,7	4,7	2,2	0,0	0,0	100	0,0	0,6	84,8	10,3	4,2	100
CALONGE	1859	34,9	36,7	15,9	0,0	12,5	100	0,0	0,0	60,6	2,5	36,8	100
CASTELL D'ARO	1879	39,5	45,5	14,9	0,0	0,0	100	1,5	0,0	57,4	11,0	30,0	100
COLOMERS	1865	79,7	16,8	3,5	0,0	0,0	100	1,7	0,0	59,1	11,0	28,2	100
CORSA	1881	64,3	14,6	2,1	0,0	18,9	100	0,0	0,0	71,6	14,1	14,4	100
CRUIL·LES	1878	14,7	32,7	52,6	0,0	0,0	100	0,0	0,0	74,6	5,6	19,8	100
FONTETA	1861	19,9	50,9	29,2	0,0	0,0	100	0,0	0,3	81,8	7,6	10,3	100
GARRIGOL·ES	1862	71,2	14,9	13,9	0,0	0,0	100	0,0	0,0	47,9	19,8	32,2	100
LA BISBAL	1881	50,3	44,2	5,4	0,0	0,0	100	2,1	0,0	71,4	8,3	18,2	100
MONELL·S	1865	75,0	14,9	10,0	0,0	0,0	100	0,0	0,4	79,9	9,2	10,5	100
MONT·RAS	1872	45,4	23,0	31,2	0,4	0,0	100	0,0	0,0	82,0	8,7	9,3	100
PALAFRUGELL	1881	60,3	27,5	12,2	0,0	0,0	100	1,6	0,0	59,1	5,3	34,0	100
PALAMÓ·S	1860	91,7	8,3	0,0	0,0	0,0	100	0,1	11,7	88,2	0,0	0,0	100
PALAU·SATOR	1872	84,2	1,7	11,4	0,8	1,8	100	1,8	0,0	91,0	4,5	2,8	100
PALS	1869	72,9	10,1	17,0	0,0	0,0	100	0,0	0,0	91,6	2,2	6,2	100
PARLAVA	1862	95,7	0,0	4,1	0,2	0,0	100	0,0	1,6	89,3	1,7	7,4	100
REGENCO·S	1868	53,1	45,9	1,0	0,0	0,0	100	0,0	0,5	67,3	10,7	21,5	100
SANT FELIU	1859	61,6	22,4	14,9	0,0	1,1	100	3,0	0,0	5,7	0,0	91,2	100
SERRA DE DARÓ	1880	85,0	0,5	6,0	0,1	8,4	100	0,0	0,0	99,5	0,2	0,3	100
SANT SADURNÍ	1860	24,5	32,3	43,2	0,0	0,0	100	0,0	0,0	67,0	12,3	20,6	100
TORRENT	1860	71,6	18,0	8,4	2,1	0,0	100	0,0	2,9	72,6	3,6	21,0	100
TORROELLA	1863	78,4	0,5	20,7	0,1	0,3	100	0,0	0,5	62,0	14,5	22,9	100
ULLASTRET	1881	95,7	0,1	1,1	2,3	0,7	100	0,0	0,3	84,8	4,8	10,1	100
VALL·LOBREGA	1881	41,1	47,6	7,0	0,0	4,3	100	0,0	0,0	52,6	17,5	29,9	100
VERGES	1881	83,5	8,6	4,5	0,2	3,2	100	15,9	0,0	62,2	9,2	12,7	100
VULPELLAC	1859	89,4	2,0	8,6	0,0	0,0	100	0,0	1,2	91,6	4,5	2,7	100
TOTAL MOSTRA		51,1	25,4	21,8	0,2	1,6	100	1,0	0,4	68,7	8,2	21,6	100

FONTS : Lea dades de Calonge, Mont-ras, Pals i Sant Felin de Guixols han estat extretes de Y. BARBAZA, *op.cit.* 1986. A.H.M. Begur, Caixa sense enregistra. n.19; A.H.C. la Bisbal, fons Casavells, V.7; A.M. Castell-Plaia d'Aro, III.1; A.M. Colomers, sense classificar; A.H.C. la Bisbal, fons Corça, V.8; A.H.C. la Bisbal, fons Cruïlles, lligall 40; A.H.C. la Bisbal, fons Fonteta, 2.3.1; A.H.C. la Bisbal, fons Garrigols, lligall 48; A.H.C. la Bisbal, fons la Bisbal, III.6; A.H.C. la Bisbal, fons Monells, V.3; A.H.M. Palafrugell, I.3.3.2; A.H. Vila de Palamós, fons municipi-pal, caixa 547; A.H.C. la Bisbal, fons Palau-sator, caixa 45; A.H.C. la Bisbal, fons Parlavà, V.3; A.H.C. la Bisbal, fons Regencós, caixa 19; A.H.C. la Bisbal, fons Sant Sadurní, lligall V.13; A.H.C. la Bisbal, fons Serra, 2.4.1.2; A.H.C. la Bisbal, fons Torrent, IV.1; A.H.M. Torroella de Montgrí, lligall I/315; A.H.C. la Bisbal, fons Ullastret, 2.4.1.6; A.M. Vall-lobrega, sense classificar; A.H.M. Verges, 2.4.2.7; A.H.C. la Bisbal, fons Vulpellac, V.2.